

Ümummilli lider Heydər Əliyevin fəaliyyəti Azərbaycan xalqının milli sərvəti və xəzinəsidir. Bundan sonra da neçə-neçə nəsillər bu məktəbdən bəhrələnərək Azərbaycanın davamlı inkişafına öz töhfəsini verəcəkdir. Heydər Əliyevin fəaliyyətinin hər bir mərhələsi, istər hakimiyyətinin birinci dövrü (1969-1982-ci illər), istərsə də müstəqilliyimizin bərpasından sonrakı dövr, ayrı-ayrılıqda tədqiqat mövzudur. Fəxarət hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, ulu öndər hər bir azərbaycanlının qəlbində müasir, müstəqil Azərbaycan dövləti adlı bir abidə ucaltmış və müstəqil Azərbaycan var olduqca, ulu öndər Heydər Əliyev də ürəklərdə əbədi yaşayacaqdır!

**“Statistika xəbərləri” elmi-praktik
jurnalının redaksiya heyəti**

Baş redaktor

Sakit YAQUBOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Redaksiya heyəti:

Ziyad SƏMƏDZADƏ

*iqtisad elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü*

Şahin SADIQOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Ədalət MURADOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Vahid NOVRUZOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Nazim İMANOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Süleyman QASIMOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Tahir BUDAQOV

tibb üzrə fəlsəfə doktoru

Azər ƏMİRASLANOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Mehman TAĞIYEV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Saleh MÖVLAMOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Aleksey PONOMARENKO

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Rusiya Federasiyası)

Roumen VESSELİNOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Amerika Birləşmiş Ştatları)

Alxan MANSUROV

məsul katib

*“Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnalının
rubrikaları*

Statistikanın inkişaf
strategiyası
və taktikası

Statistik təsnifatlar,
standartlar və
registrlər

Statistik müşahidə
metodları

Statistik məlumatların
toplanması, işlənməsi,
saxlanması və yayıl-
ması texnologiyası

İnformasiya şəbəkəsi,
məlumat bazası,
məlumat bankları

Statistik informasiya
sisteminin
təkmilləşdirilməsi

Milli Hesablar
Sistemi

Statistik tədqiqatlar

Statistika sahəsində
beynəlxalq əməkdaşlıq

Statistika:
xronika, informasiya

Bibliografiya:
yeni nəşrlər

Oxucuların rəy
və təklifləri

Statistika:
rəsmi sənədlər

Statistika:
metodoloji təminat
(metodoloji əlavələr)

Statistika:
faktlar və proqnozlar
(statistik əlavələr)

Mündəricat

səh.

İQTİSADI-STATİSTİK TƏDQIQATLAR

<i>Vahid Abbasov, Təbriz Abbasov</i> Azərbaycanda işğaldan azad olunmuş ərazilərin faydalı qazıntı yataqlarından səmərəli istifadə və onların iqtisadi artıma təsiri məsələləri.....	5
<i>Gündüz Məmmədov, Hicran Cabbarova</i> İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə heyvandarlığın inkişaf istiqamətləri.....	13
<i>Fərhad Qubatov</i> Azərbaycan Respublikasında əhəlinin sosial müdafiəsinin inkişaf tendensiyaları.....	21
<i>Saleh Mövlamov, Yelena Hacıyeva</i> Ölkədə taxıl məhsullarının istehsalının statistik modelləşdirilməsi.....	30
<i>Şahin Mustafayev</i> Enerji təhlükəsizliyi və Azərbaycanda enerji ehtiyatlarının istehlakına dair.....	38

METODOLOGİYA

<i>Əldar Гулиев, Натик Гурбанов, Фикрет Хосровлу</i> Бизнес-план в системе государственного регулирования экономики	45
<i>Səyavuş Əhmədov, Mansur Ağayev</i> İnformasiya sistemlərinin idarə olunmasında bulud hesablamaları (Cloud Computing).....	55
<i>Emil Məmmədov</i> Su axınlarının hesabına dair.....	64
<i>Novruz Hüseynov</i> Özəl pensiya fondlarının yaradılması və inkişafının əhəmiyyəti.....	75

XRONİKA, İNFORMASIYA

Azərbaycan Respublikasında Çoxgöstəricili Klaster Sorğusunun (MICS) keçirilməsi: məqsədlər və gözlənilən nəticələr.....	81
---	----

2023-CÜ İLİN I RÜBÜNÜN YEKUNU ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏR

Makroiqtisadi göstəricilər.....	83
Ümumi Daxili Məhsul istehsalı.....	85
Maliyyə mənbələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər.....	85
İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin dəyəri.....	86
Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin məhsullar üzrə strukturu.....	87
İqtisadiyyata kredit qoyuluşu.....	87
Dövlət büdcəsinin gəlirləri.....	87
Dövlət büdcəsinin xərcləri.....	88
Nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsi.....	88
Nəqliyyat sektorunda sərnişin dövriyyəsi.....	89
Azərbaycanın tərəfdaş ölkələrlə xarici ticarət göstəriciləri.....	89
İxrac olunan mühüm növ məhsullar.....	90
İdxal olunan mühüm növ məhsullar.....	91
Məqalələrin təqdim olunma qaydaları.....	92

IQTİSADI-STATİSTİK TƏDQIQATLAR

UOT: 33:303 7:330.44

DOI: 10.338.70/2413-6557-2023-9-2-5-12

AZƏRBAYCANDA İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN FAYDALI QAZINTI YATAQLARINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ VƏ ONLARIN İQTİSADI ARTIMA TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Vahid Abbasov

Bakı Dövlət Universiteti,

İqtisadiyyat kafedrasının müdiri, i.e.d., prof.

AZ 1118, Bakı şəhəri, məhəllə 2529, ev 81b, mən.273

e-poçt: vahid.abbasov.56@mail.ru

Təbriz Abbasov

Bakı Dövlət Universiteti,

İqtisadiyyat kafedrasının doktorantı

AZ 1047, Bakı şəhəri, Suraxanı r.,

Qaraçuxur qəs., C.Qurbanov k., ev 14A, m.1

e-poçt: abbasovtabriz.aze@gmail.com

Açar sözlər: iqtisadi artım, iqtisadi inkişaf, təbii resurslar, faydalı qazıntılar, qızıl yataqları.

Ключевые слова: экономический рост, экономическое развитие, природные ресурсы, полезные ископаемые, месторождения золота.

Key words: economic growth, economic development, natural resources, minerals, gold deposits.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində ərazilərin işğaldan azad edilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün “yeni nəfəs”, milli iqtisadiyyatın inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcıdır. Azərbaycan dövləti və xalqı iqtisadi, sosial və səhiyyə çətinliklərinə, müharibənin gətirdiyi maddi ziyanlara, çoxsaylı və çoxçeşidli maliyyə xərclərinə baxmayaraq, özünə qarşı edilmiş təcavüzə siper gəlmiş və ərazilərinin işğaldan azad edilməsi məqsədilə əks-hücum əməliyyatına başlamışdır [1]. Azərbaycan Respublikası 2020-ci il sentyabrın 27-dən noyabrın 10-a qədər davam edən İkinci Qarabağ müharibəsində böyük qələbə qazanaraq ərazilərini Ermənistanın işğalından azad etmişdir. 44 gün sürən hərbi əməliyyatlar nəticəsində müzəffər Azərbaycan Ordusu Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı və Şuşa şəhərlərini, Zəngilan rayonunun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələrini,

Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsini və bir çox kəndlərini, Tərtər rayonunun Suqovuşan kəndi, Xocalı və Laçın rayonlarının bir neçə kəndləri daxil olmaqla, ümumilikdə, 300-dən çox yaşayış məntəqəsini, həmçinin Ağdərə, Murovdağ və Zəngilan istiqamətlərində mühüm strateji yüksəklikləri işğaldan azad etmişdir [2]. Azərbaycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev Ermənistanı və onun havadarlarını təslim olmağa məcbur edərək Kəlbəcər, Laçın və Ağdam rayonlarının bir nəfər şəhid vermədən Azərbaycana qaytarılmasına nail olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin birgə imzaladıqları Bəyanatın 9-cu bəndinə əsasən, Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşası təmin ediləcəkdir [3].

Beləliklə, Azərbaycanda istehsal amillərinin genişlənməsi nəticəsində ölkənin iqtisadi potensialı böyük miqyasda güclənmiş və qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün geniş imkanlar əldə edilmişdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin faydalı qazıntı potensialından istifadə edilməsi, xüsusilə

də qeyri-neft sektorunda üç lider məhsuldan biri hesab olunan qızılın ixracı potensialının artması nəticəsində ölkədə yüksəksürətli iqtisadi artımın təmin edilməsi üçün əlverişli şərait yaranmışdır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yerləşən ehtiyatları təsdiq edilmiş faydalı qazıntı yataqları

1993-cü ildən sonra Azərbaycan Respublikasının digər ərazilərində 250-yə qədər yeni faydalı qazıntı yataqları aşkarlandığı və bir sıra yataqların istismarından dövlət büdcəsinə real gəlirlər daxil olduğu halda, 30 ilə yaxındır ki Azərbaycan işğal olunmuş ərazilərdəki zəngin mineral-xammal ehtiyatlarından iqtisadi inkişafı naminə böyük gəlirlər əldə etməkdən məhrum olmuşdu [4, s.197]. Ermənistan tərəfindən işğal altında saxlanılan və talan edilən Azərbaycan Respublikasının ərazilərində ehtiyatları təsdiq olunmuş 163 müxtəlif növ faydalı qazıntı yatağı, o cümlədən: 5 qızıl, 7 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 1 daş kömür, 6 gəc, 4 vermikulit, 1 soda istehsalı üçün xammal, 12 əlvan və bəzək daşları (obsidian, mərmərləşmiş oniks, yəşəm və s.), 8 müxtəlif növ tikinti daşları, 8 pemza və vulkan külü, 10 mişar daşı, 10 qum-çınqıl, 20 sement xammalı, 21 üzlük daşı, 6 əhəng xammalı, 4 tikinti qumu, 9 gil, 1 perlit, 11 menaral su və 16 yeraltı şirin su yatağı mövcud olmuşdu [5]. Yataqlarda iqtisadiyyatın inkişafında vacib əhəmiyyətə malik olan sənaye ehtiyatları təsdiqlənmiş bu faydalı qazıntılar aşkar edilib: 132,6 ton qızıl, 1898,4 ton civə, 18 milyon 432 min m³ üzlük daşı, 189 milyon m³ mişar daşı, 57 milyon 965 min ton tikinti daşı, 37,3 min ton qurğuşun, 147 milyon 108 min ton sement xammalı, 1 milyon 526 min ton gəc, 23 milyon 243 min m³ gil, 4 milyon 473 min m³ perlit, 2 milyon 144 min m³ pemza, 96 milyon 987 min ton qum-çınqıl, 129 milyon 833 min m³ soda istehsalı üçün əhəngdaşı. Sözügedən faydalı qazıntılar Qızılbulaq, Mehmana, Dəmirli, Canyataq-Gülyataq, Ağdərə, Şorbulaq, Şuşa, Şirvan, Turşsu, Xocalı, Zərinbax, Ağçay, Xankəndi, Ediş, Xocavənd, Söyüdlü (Zod), Ağduzdağ, Tutxun, Ağyataq, Levçay, Kilsəli, Keşdək, Keçəldağ, Çəlli, Yuxarı İstisu, Aşağı İstusu, Mozçay, Qoturlu, Çilkəz, Narzanlı, Əhmədli, Hoçaz, Laçın, Novruzlu, Yuxarı Əkərəçay, Quşçu, Minkənd, Hacılı, Xanlıq, Qubadlı, Vejnəli, Bartaz, Oxçuçay, Zəngilan, Şərifan, Tuluz, Qaracalı, Soltanlı, Çaxmaxçay, Göyərçin-Veysəlli, Minbaşılı, Ağtəpə, Cəfərabad, Şahverdik, Çaxmaxqaya, Dövlətyarlı, Diləgərdi, Kürdmahmudlu, Quruçay, Gülablı, Çobandağ, Boyəhmədli, Şahbulaq, Ağdam, Qarqarçay, Xaçınçay və s. yataqlarda aşkar edilib [1].

Cədvəl

İşğaldan azad olunmuş rayonlar üzrə ehtiyatları təsdiq olunmuş faydalı qazıntılar [1]

	Rayonun adı	Faydalı qazıntı növü
1	Kəlbəcər	Qızıl, civə, mişar daşı, gil, perlit, qum-çınqıl, tikinti daşları, üzlük daşları, əlvan daşlar (obsidian, oniks, pefritoid, listvenit)
2	Zəngilan	Qızıl, gümüş, üzlük daşı, əhəng daşı, gil, tikinti daşı, qum-çınqıl
3	Ağdərə	Qızıl, qurğuşun, sink, mis, mişar daşı, gəc
4	Laçın	Civə, mişar daşı, üzlük daşı, tikinti daşı, gil, qum-çınqıl, pemza, vermikulit, vulkan külü, əqiq, jad
5	Cəbrayıl	Mişar daşı, gil, qum, sement, gəc, tikinti daşı, kips, ahhidrid, pemza, vulkan külü, əlvan daşlar (yəşəm, xalsədan)
6	Füzuli	Mişar daşı, gil, qum-çınqıl
7	Qubadlı	Mişar daşı, gil, tikinti daşı, üzlük daşı, əlvan daşı
8	Ağdam	Mişar daşı, üzlük daşı, sement xammalı, gil, qum-çınqıl
9	Şuşa	Üzlük daşı, gil, tikinti daşı
10	Xocalı	Gil, üzlük daşı, qum-çınqıl
11	Xocavənd	Üzlük daşı, tikinti daşı

Qeyd olunan cədvəldə işğaldan azad olunmuş rayonlar üzrə, ərazilər işğal olunanadək ehtiyatları təsdiq olunmuş ayrı-ayrılıqda hansı faydalı qazıntıların olduğu göstərilmişdir. Ermənistanın 30 ilə yaxın işğal altında saxladığı və talan etdiyi Azərbaycan Respublikasının ərazilərindən 3 rayon – Kəlbəcər, Zəngilan və Ağdərə qızıl ehtiyatları ilə zəngindir. 1993-cü ilədək

Kəlbəcər rayonunda 130 ton qızıl, 190,33 ton gümüş, Zəngilan rayonunda 6,52 ton qızıl, 10,75 ton gümüş, 2 mln 942 min ton mis konsentratı, Ağdərə ərazisində 18,6 tondan çox qızıl, 48 mln ton mis ehtiyatları təsdiq edilmişdir. Bölgənin ən böyük qızıl yatağı Kəlbəcər rayonunda, Ermənistanla sərhəddə yerləşən Söyüdlü (Zod) yatağı hesab olunur. 1976-cı ildən istismarda olan bu yatağın sənaye ehtiyatları 112,5 ton həcmində qiymətləndirilib. 1993-cü ildə işğal olunanadək buradan 27 tondan çox qızıl hasil edilib. Ermənistan bu yatağı işğal etdikdən sonra vandalcasına istismar edərək Azərbaycanın sərvətindən büdcəsinə milyardlarla vəsait daxil edib. Kəlbəcər rayonunda Azduzdağ və Tutxun qızıl yataqları da yerləşir. Bu yataqların ehtiyatları 13 tondan çoxdur. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yerləşən ikinci böyük qızıl ehtiyatı Ağdərə rayonunda yerləşir. Ağdərə rayonunda yerləşən Qızılbulaq yatağında qızıl ehtiyatı 13,6 ton, mis ehtiyatı 47,9 mln ton, Canyataq-Gülyataq yatağında isə qızıl ehtiyatı 5 ton həcmində qiymətləndirilib. Zəngilan rayonunun Əmirxanlı kəndi yaxınlığında yerləşən Vejnəli yatağının ehtiyatları isə 6,52 ton qızıl, 3 min ton mis həcmində qiymətləndirilib [6]. Yataqda 25 sayda qızıl saxlayan kvars damar zonaları öyrənilmiş, 14, 15, 16, 19, 21 və 24-cü zonalar üzrə C1+C2 kateqoriyası ilə ehtiyatlar hesablanıb. Vejnəli qızıl yatağı 1984-cü ildə Məhəlli Ehtiyatlar Komissiyasında təsdiq olunaraq Azərbaycan Respublikası Faydalı Qazıntı Ehtiyatlarının Dövlət Balansına qəbul edilib. Təsdiq edilmiş ehtiyatlar: C1 kateqoriyası üzrə filiz 183 min ton, qızıl 2,169 ton, C2 kateqoriyası üzrə filiz 433 min ton, qızıl 4,347 ton təşkil edib. C1 kateqoriyası üzrə gümüş 0,19 ton, C2 kateqoriyası üzrə gümüş 9,9 ton təşkil etmişdir. C1 kateqoriyası üzrə mis 0,2 min ton, C2 kateqoriyası üzrə mis 2,8 min ton təşkil edib [7]. Bildirmək lazımdır ki, Azərbaycan qızılının kəşf olunmuş və qiymətləndirilmiş ehtiyatlarına görə İran, Türkiyə, Əlcəzair, Böyük Britaniya, Almaniya və s. kimi dövlətlərlə bir sırada durur. Azərbaycan əraziləri Ermənistan tərəfindən işğal olunmasaydı, Söyüdlü, Qızılbulaq və Vejnəli qızıl filizi yataqlarının istismara cəlb olunması ölkədə qızılçıxarma sənayesinin, o cümlədən sənayenin digər sahələrinin inkişafına və Azərbaycanın qızıl ehtiyat fondunun həcminə böyük töhfə verəcəkdə [4, s.197].

Qızıl ehtiyatlarından bəhs edərək qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hökuməti 1997-ci il, avqustun 21-də Böyük Britaniyanın “Anglo-Asian Mining” şirkətinin törəməsi “RV Investment Group Services LLS” şirkətilə həmin dövrdə işğal altında olan Söyüdlü, Qızılbulaq, Vejnəli yataqlarının işlənməsilə bağlı Hasilatın Pay Bölgüsü (Production Sharing Agreement) sazişi imzalamışdı. Müqavilədə Azərbaycanın payı 51%, “Anglo-Asian Mining PLC” şirkətinin payı 49% təşkil edir [6]. Şirkətin yaydığı məlumata görə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki qızıl yataqları ilə bağlı müqavilə müddəti sıfırlanacaq. Həmçinin bundan sonrakı müddətdə şirkətin müqavilə sahəsində 5 ilədək kəşfiyyat, sonra isə iki dəfə 5 il uzadılma şərti ilə 15 il müddətində hasilat aparmaq hüququnun olduğu bildirilib [8]. “Anglo-Asian Mining” şirkəti artıq Zəngilan rayonu ərazisində yerləşən və şirkətin müqavilə sahəsinə daxil olan Vejnəli qızıl yatağında işlərə başlamaq üçün münasib zamanı gözlədiyini qeyd edib. Şirkət imzaladığı müqaviləyə uyğun olaraq Vejnəli yatağı ilə yanaşı, Kəlbəcər rayonunda yerləşən Söyüdlü, Ağdərədə yerləşən Qızılbulaq yataqlarında da kəşfiyyat və hasilat əməliyyatlarına başlamaq niyyətində olduğunu bildirib [6]. Bununla yanaşı bildirmək lazımdır ki, “AzerGold” QSC və Azərbaycan Sənaye Korporasiyası işğaldan azad olunmuş ərazilərin təbii ehtiyatlarının hasilatı və emalını həyata keçirə biləcək təcrübə, ixtisaslı kadr, ixrac və investisiya imkanlarına sahibdir [9].

Qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdən Kəlbəcər rayonunda sənaye əhəmiyyətli ehtiyatları 200 tondan çox olan civə yataqları vardır. Sənaye ehtiyatları dövlət balansında qeydə alınan civə yatağı Kəlbəcər rayonunda yerləşən Levçay yatağıdır [10]. Levçay yatağından başqa Şorbulaq və Ağyataq civə yataqları da Kəlbəcər rayonunda yerləşir. Mis-sink filizlərinin ehtiyatları Kiçik Qafqazın şərqində Ağdərə rayonunun Mehmana yatağında cəmlənmişdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilər Azərbaycanın sənayesi və tikintisində böyük əhəmiyyəti olan müxtəlif növ tikinti materialları ilə çox zəngindir. Belə materialların böyük ehtiyatları Ağdam rayonu ərazisində yerləşən Çobandağ 140 milyon ton əhəng və 20 milyon ton gil, Şahbulaq 25 milyon ton gil, Boyəhmədli 45 milyon ton gil və digər yataqlardadır. İri tikinti daş yataqları Xankəndində, mərmər isə Harovda yerləşir [1]. Qubadlı rayonunun ərazisində ehtiyatları 6247 min m³ mişar daşı üçün yararlı, istismara cəlb olunmuş Hacılı tufu, ehtiyatları 990 min m³ olan tikintiyə yararlı Xanlıq kəndində yerləşən gil, ehtiyatları 1,1 min ton olan Eyvazlı bəzək-əlvan (əqiq) daşı yataqları mövcuddur [11].

Yaxın gələcəkdə bu ərazilərdə bərpa və yenidənqurma işlərinin intensivləşməsi faydalı qazıntı yataqlarından hasil olunacaq xammal istehsal həcmlərinin artırılması ilə yanaşı, emal sənayesi sahələrinin də dinamik inkişafına şərait yaradacaqdır.

Faydalı qazıntılarla bağlı yuxarıdakı məlumatların müəyyən mənada nisbi xarakter daşdığını bildirmək lazımdır. Yataqların ehtiyatlarının sənaye əhəmiyyətinin və perspektivliyinin qalıb-qalmamasının qiymətləndirilməsi üçün geoloji-kəşfiyyat işləri aparılmalı, regionun faydalı qazıntılarla bağlı yeni geoloji xəritəsi hazırlanmalı, faydalı qazıntıların kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri dəqiqləşdirilməlidir [5].

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdəki faydalı qazıntıların Ermənistan tərəfindən talan edilməsi və həyata keçirilmiş qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyət

Təəssüf hissilə işğalın davam etdiyi təxminən 30 il ərzində Azərbaycan Respublikasının faydalı qazıntılarının Ermənistan tərəfindən talançılığa məruz qalması, həyata keçirilən qanunsuz iqtisadi fəaliyyət barədə sübut və faktları qeyd etmək lazımdır. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul edilmiş 822, 853, 874, 884 saylı qətnamələrində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün tanınmasına və işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinin qeyd-şərtsiz azad edilməsi tələblərinə baxmayaraq, Ermənistan işğalçılıq siyasətini davam etdirmiş, Azərbaycan xalqına məxsus təbii resursları talan etmiş, habelə işğal olunmuş ərazilərdə qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyətə xarici ölkələrin firma və şirkətlərini cəlb etmişdir. [4, s.189]. 1997-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Kəlbəcər rayonunda filizçixarma üzrə dağ-mədən işlərinin aparılması üçün Ermənistanın Sənaye və Ticarət Nazirliyi ilə Kanadanın aktivləri “STERLITE GOLD LTD” şirkətinə məxsus, baş qərargahı Böyük Britaniyanın London şəhərində yerləşən və səhmləri isə Toronto fond birjasında hərraca çıxarılan “First Dynasty Mines” şirkəti arasında bağlanmış 63,3 milyon ABŞ dolları məbləğində müqavilə ilə Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində yerləşən təbii resursların rəsmi şəkildə talanına başlanılmışdır.

2014-cü ildə keçmiş qondarma “DQR” prezidentinin təbii sərvətlər üzrə məsləhətçisi Qriqori Qabrielyantsın verdiyi məlumata görə keçmiş qondarma “DQR” Geoloji fondunda 285 faydalı qazıntı yatağı qeydiyyatdan alınmışdır ki, onlardan da 83-ü filiz, 197-si qeyri-filiz, 5-i yanar faydalı qazıntı yataqlarıdır. Həmçinin o, faydalı qazıntılara dair 78 proqram tərtib edildiyini, bunların 64-nün hasilatla, 14-nün tədqiqatlarla (11 filiz, 1 qeyri-filiz və 2 yanar faydalı qazıntıları) bağlı olduğunu qeyd etmişdir. Azərbaycanın Ermənistanın işğalı altında olan Dağlıq Qarabağ və qonşu yeddi rayonunda yeraltı sərvətlərin hasilatı ilə məşğul olan 30-dan çox müəssisə fəaliyyət göstərmişdir. “Sterlite Gold LTD”, “Sirkap Armenian”, “Base Metals”, “Manex and Valex”, “Armenian Copper Programme”, “GeoProMining LTD” və s. şirkətlər 2001-ci ildən bəri işğal altındakı Qarabağ ərazilərimizdən mineral-xammal çıxarıb Ermənistana daşıyırdılar və bu ərazilərdəki təbii mineral-xammal ehtiyatlarının rəsmi talanına daha çox ABŞ, Rusiya, Kanada, İsveçrə, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İspaniya, Hollandiya və digər dövlətlərdən 30-a yaxın şirkət cəlb edilmişdir ki, onlardan da ən böyüyü “STERLITE GOLD LTD”, “Base Metals” və “GeoProMining LTD”-dir [5]. İsveçrədə rəsmi qeydiyyatdan keçmiş “Vallex Group” şirkətlər qrupunun Ermənistanda filialı olan “Base Metals” Zəngilan rayonunun Vejnəli kəndində əlvan metal yataqlarından qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olaraq 2009-2017-ci illər ərzində 301 milyon 918 min manat məbləğində qanunsuz gəlir əldə edib [12]. 2014-cü ildən İsveçrədə rəsmi qeydiyyatdan keçmiş “Franck Muller” şirkətlər qrupunun törəməsi “Gold Star CJSC” şirkəti Zəngilan rayonu Vejnəli kəndinin əlvan metal yataqlarında qeyri-qanuni sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olub. Rusiyada fəaliyyət göstərən və “GeoProMining LTD” şirkətinin törəməsi hesab edilən “GPM Gold” 2007-ci ildən etibarən işğal edilmiş Kəlbəcər rayonunun Söyüdlü kəndinin qızıl mədəninə filiz istehsalı ilə məşğul olub. Bundan əlavə, Yerevanda yerləşən elektrik stansiyasının təmin edilməsi məqsədilə Tərtər rayonunun işğal altında olan Çardaqlı kəndinin yaxınlığındakı mədəndən kömür hasil olunub [4, s.194]. 2019-cu ilin məlumatlarında göstərilir ki, “Vallex Group” şirkətlər qrupunun Ermənistanda filialı olan “Base Metals”ın qanunsuz iqtisadi fəaliyyətilə məşğul olduğu 2015-ci il dekabrın 26-da açılışı olmuş Ağdərə rayonunda yerləşən Kaşen filiz emalı fabrikində 2000 nəfərdən çox işçi çalışır və illik istehsal gücü 5 milyon ton filizə bərabərdir. 2014-cü ildə aparılmış təhlillərə görə, 22 illik işğal dövründə faydalı qazıntıların talan edilməsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasına nəzərə çarpacaq dərəcədə zərər dəymişdir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin faydalı qazıntı potensialından istifadəyə dair ilkin mülahizələr

Hesablamalar göstərir ki, Ermənistanın işğalı nəticəsində Azərbaycan öz iqtisadi potensialının ən azı 15%-ni itirib. Bu o deməkdir ki, bu ərazilərin optimal variantda bərpası və iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi Azərbaycanın iqtisadi potensialının ən azı 15% artımına səbəb olacaq. Buna nail olmaqdan ötrü, “Post-konflikt dövrünün yenilənmiş Azərbaycanı Proqramı”nın mühüm tərkib hissəsi olan Post-konflikt ərazilərin bərpası üzrə “Böyük Qayıdış Proqramı” həyata keçirilməlidir [14]. Ərazilərin işğaldan azad olunmasının Azərbaycanın iqtisadi inkişafına təsirinin çox böyük olacağı tamamilə aydındır. İlkin hesablamalara əsasən, Qarabağ İR və Şərqi Zəngəzur İR-də əsas sahələrdə məhsulun ümumi buraxılışının 2 mlrd manatdan çox arta biləcəyi qeyd edilir. Ermənistanın işğalından azad edilmiş ərazilərimizin təbii ehtiyatlarını dövriyyəyə cəlb etməklə Azərbaycan Respublikası dağ-mədən və metallurgiya sənayesinin, habelə ölkənin qərb bölgəsinin inkişafını təmin edə bilər. Metallurgiyanın inkişafı isə Azərbaycanda bir sıra sənaye sahələrilə yanaşı, həm də hərbi-sənayenin inkişafını sürətləndirəcəkdir [9]. Bundan başqa, faydalı qazıntı yataqlarının istismara cəlb olunması nəticəsində minlərlə insanın iş yerilə təmin olunması işsizlik və yoxsulluq səviyyəsinin azalmasına gətirib çıxaracaq və bu da Azərbaycanın hərtərəfli iqtisadi inkişafına təkan verəcəkdir [4, s. 199].

Təbii resurslardan effektiv şəkildə istifadə üçün onların təsərrüfata yararlılığının qiymətləndirməsi zəruridir. Bunun üçün ehtiyatlar və onların cəmləşməsi, keyfiyyəti, tərkibi, məhsul vahidinə çəkilən xərclər, ərazinin məskunlaşma və mənimsənilmə dərəcəsi, nəqliyyat şəraiti və ona sərf olunan xərclər, eləcə də ətraf mühitin mühafizə imkanları mütləq nəzərdən qaçırılmamalıdır [15, s.19]. Bununla belə, ilkin baxışda qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində iqtisadi artımın təmin olunması məqsədilə faydalı qazıntıların istifadəsi 3 blokda aparıla bilər:

- əlvan metallar və onların metallurgiyası;
- tikinti materialları;
- nadir metallar.

Əlvan metallar və tikinti materialları ənənəvi iqtisadiyyat üçün xas olan sahələrdir və mövcud ehtiyatlar bu sahələrdə yeni güclərin yaranmasına imkan verəcəkdir [1]. Milli iqtisadiyyatın inkişafında mədənçixarma sənayesi, habelə nadir metalların hasilatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kəlbəcər, Zəngilan və Ağdərə rayonlarında olan qızıl yataqları Azərbaycanda bu sahədə yeni iqtisadi inkişaf templərinə səbəb olacaq. Dünya bazarında qızılın qiymətinin qalxması və dünya ölkələrinin valyuta ehtiyatlarında dollar aktivlərinin payını azaldaraq qızılın payının sürətlə artırması ilə xarakterizə olunan mövcud vəziyyətdə ölkənin işğaldan azad olunmuş ərazilərindəki qızıl yataqlarının istismara verilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün müsbət tendensiya olacaqdır. Belə ki, Kəlbəcər, Zəngilan və Ağdərə rayonlarının qızıl ehtiyatları potensialından səmərəli istifadə olunması nəticəsində qeyri-neft sektorunda üç lider məhsuldan biri hesab olunan qızılın ixracı Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinə böyük töhfə verəcəkdir [10].

Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin iqtisadi artımı sahəsində tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda iqtisadi artımın təmin olunmasında investisiya qoyuluşlarının əhəmiyyətli dərəcədə rolu vardır [16]. İntestisiya qoyuluşlarının mühüm istiqamətlərindən biri faydalı qazıntıların, xüsusilə də qızılın hasilatıdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin faydalı qazıntı ehtiyatlarına qoyulan xarici və daxili investisiyaların ölkədə iqtisadi artımın təmin olunmasına öz töhfəsini verəcəyini düşünürük.

Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Qarabağın azad edilməsindən sonra Azərbaycanda milli iqtisadi inkişaf yeni mərhələyə qədəm qoyub. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”ə uyğun olaraq, “2021-2025-ci illərə dair sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” formalaşdırılmışdır və iqtisadi artımın sürətləndirilməsi qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdəndir [18, s.155-156]. “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın “İşğaldan azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdış üzrə strateji çərçivə” bölməsində bildirilmişdir ki, faydalı qazıntı və mineral xammal mənbələri nəzərə alınmaqla iqtisadi fəaliyyətdə dəyər zənciri üzrə ixtisaslaşma təşviq ediləcək və mədənçixarma sahəsində təbii ehtiyatlar dövlət-özəl tərəfdaşlığı çərçivəsində dövriyyəyə cəlb olunacaqdır [19].

Qeyd etmək lazımdır ki, son iki ildə işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası istiqamətində davamlı olaraq uğurlu iqtisadi tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Post-konflikt ərazilərində yeni iqtisadiyyatın və bərpa-quruculuq işlərinin təmin edilməsi iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindədir. Post-konflikt zonalarında iqtisadiyyatın inkişafının təmin edilməsi üçün kifayət qədər təbii və iqtisadi resurslar, o cümlədən faydalı qazıntılar vardır [17].

Nəticə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərinin faydalı qazıntı potensialından istifadə edərək iqtisadi artımın tənzimlənməsi məsələlərinin araşdırılması və təhlili nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, 30 ilə yaxın Ermənistan tərəfindən işğal altında saxlanılan Azərbaycan əraziləri faydalı qazıntılarla, xüsusən də qızıl yataqları ilə zəngindir və təbii resurslardan istifadə Azərbaycanın iqtisadi potensialının ən az 15% artımına səbəb olacaqdır. Belə ki, Kəlbəcər, Zəngilan və Ağdərə rayonlarının qızıl ehtiyatları potensialından istifadə olunması nəticəsində qızılın dünya bazarına çıxarılması Azərbaycanda yüksək iqtisadi artım tempinin təmin edilməsinə güclü təkan verəcəkdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilər qızıl ehtiyatlarından başqa, zəngin civə, mis və tikinti materialları ehtiyatlarına malikdir. İqtisadi artımın təmin olunması məqsədilə faydalı qazıntıların tikinti materialları, əlvan və nadir metallar istiqamətində səmərəli istifadə olunması ilə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun, o cümlədən dağ-mədən, metallurgiya və tikinti sənayesinin inkişafında böyük nailiyyətlər əldə olunacağı təsbit edilmişdir. Həmçinin ölkədə həmin məhsulların idxalının azaldılması və ixracının artırılması nəticəsində dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsi artacaq və Azərbaycan dünyada makroiqtisadi göstəricilər, habelə iqtisadi artım tempinə görə ön sıralarda qərar tutacaqdır.

Beləliklə, tədqiqatın nəticələri göstərir ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərin faydalı qazıntı potensialından istifadə Azərbaycanda iqtisadi artımın tənzimlənməsində böyük rola malik olacaqdır.

Vahid Abbasov, Təbriz Abbasov

Azərbaycanda işğaldan azad olunmuş ərazilərin faydalı qazıntı yataqlarından səmərəli istifadə və onların iqtisadi artıma təsiri məsələləri

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin faydalı qazıntı yataqlarının mövcud potensialından istifadə edərək, iqtisadi artıma təsiri məsələləri üzrə araşdırmalar öz əksini tapmışdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yerləşən faydalı qazıntıların növləri, həcmi, potensialı, sənaye əhəmiyyəti və perspektivliyi təhlil edilmişdir. İşğalın davam etdiyi təxminən 30 il ərzində Azərbaycanın faydalı qazıntılarının işğalçı Ermənistan tərəfindən talan edilməsi nəticəsində həyata keçirilən qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyətlər barədə sübutlar və faktlar təsbit edilmişdir. Azərbaycanın artan iqtisadi potensialından istifadə edərək yüksək iqtisadi artım tempinin təmin olunması məqsədilə faydalı qazıntılardan səmərəli istifadə istiqamətləri təhlil olunmuş və onun milli iqtisadiyyatın inkişafına təsiri araşdırılmışdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin faydalı qazıntı potensialından səmərəli istifadənin iqtisadi artımın tənzimlənməsinə müsbət təsirləri nəzərdən keçirilmişdir.

Vahid Abbasov, Tabriz Abbasov

Issues of the effective use of mining deposits in the territories liberated from occupation in azerbaijan and their impact on economic growth

Abstract

The article reflects a study on the impact of the liberated territories of Azerbaijan on economic growth, using the existing potential of mineral deposits. The types, volumes, potential, industrial significance and prospects of minerals located in the liberated territories were studied. Evidence and facts about the illegal economic activities carried out as a result of the looting of the mineral resources of Azerbaijan by the occupying Armenia during the nearly 30 years of the occupation have been shown. In order to ensure high rates of economic growth through the use of the growing economic potential of Azerbaijan, the directions for the efficient use of minerals were analyzed and its impact on the development of the national economy was studied. The positive impact of the effective use of

the mineral resource potential of the liberated territories on the regulation of economic growth is considered.

Вахид Аббасов, Тəбриз Аббасов

Вопросы эффективного использования горнодобывающих месторождений на освобожденных от оккупации территориях в Азербайджане и их влияние на экономический рост

Резюме

В статье исследованы вопросы влияния имеющегося потенциала месторождений полезных ископаемых на освобожденных от оккупации территориях Азербайджана на экономический рост. Проанализированы виды, объемы, потенциал, промышленное значение и перспективы использования месторождений полезных ископаемых, находящихся на освобожденных территориях. Приведены доказательства и перечислены факты разграбления полезных ископаемых, незаконной экономической деятельности на оккупированных на протяжении почти 30 лет Арменией территориях Азербайджана. В целях обеспечения высоких темпов экономического роста за счет использования растущего экономического потенциала Азербайджана были проанализированы направления эффективного использования полезных ископаемых и исследовано его влияние на развитие национальной экономики. Показано положительное влияние эффективного использования минерально-сырьевого потенциала освобожденных территорий на регулирование экономического роста.

Ədəbiyyat

1. http://www.iqtisadiislahat.org/news/işğal_olunmuş_ərazilərin_azad_edilməsi_Azərbaycan_iqtisadiyyatına_nə_vəd_edir-1059
2. Azərbaycan Respublikasında Zəfər Gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 2020
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı. Bakı / Yerevan / Moskva, 2020, 10 noyabr
4. Məmmədov R.F., Məmmədov X.R. Müasir beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Ermənistanın qanunsuz və hüquqa zidd fəaliyyəti. Bakı: “MM-S”, 2017, 260 s.
5. <http://eco.gov.az/az/fəaliyyət-istiqamətləri/geologiya/işğal-olunmuş-ərazilərin-faydalı-qazıntıları>.
6. <https://mediapost.az/işğalın-əlçatmaz-etdiyi-qızılıımız-milyardlarla-gəlir-vədi-təhlil>.
7. Bayramov V.İ. Ərazilərimizin azad olunması uzun müddət ermənilərin talan etdikləri təbii sərvətlərimizin də Azərbaycan tərəfindən istifadəsinə imkan yaradacaq. “Vergilər” qəzeti, Bakı, 2020, 2 noyabr
8. <https://report.az/senaye/azerbaycandaki-xarici-qizil-hasilatcisi-zengilandaki-yataqlari-isledibiler/>
9. https://azertag.az/xeber/Vusal_Qasimli_Qarabagin_boyuk_iqtisadi_potensialini_var-1620053
10. http://www.iqtisadiislahat.org/news/kelbecer_zengin_tebii_resurslara_ve_turizm_potensialina_malikdir-1081
11. http://iqtisadiislahat.org/news/qubadlida_aqrar_tikinti_emal_ve_hasilat_senayeleri_inkisaf_etdirilecek-1053?fbclid=IwAR19tafHXVfay8qID9CbwTN9pdncRsJyd_FuDiCIB0pZcGYdRBtS13-uvio
12. Şəmilov N.T., Ağbabalı A.S., Xanbabayev Q.Y. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin ekoloji şəraiti və torpaq ehtiyatlarının öyrənilməsi. “Respublika” qəzeti, Bakı, 2020, 13 noyabr
13. https://azertag.az/xeber/Deputat_Azərbaycanın_iqtisadi_servetlərini_istismar_eden_Ermənistan_in_siyasi_rehberliyi_oz_layiqli_cezasini_alacaq-1632395
14. <https://modern.az/az/news/262325/eli-mesimli-ışğaldan-azad-edilmis-torpaqlar-azerbaycanin-gucune-guc-qatacaq-musahibe->

15. Hüseynov T.B., Mehdiyeva V.Z. Azərbaycan Respublikasının təbii şəraiti, təbii ehtiyatları, onların iqtisadi-ekoloji qiymətləndirilməsi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2012, 304 s.
16. Əliyeva D.Z. Azərbaycanda iqtisadi artımın təmin olunması məsələləri / Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: İqtisad Universiteti, 2019, s. 81-85
17. Mirzəyev E.M. Müasir iqtisadi şəraitdə işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadiyyatının inkişafı məsələləri // İqtisadi Artım və İctimai Rifah jurnalı, 2022, №3, s.222-227
18. Qasımlı V.Ə. İqtisadi artım. Bakı: AzPrint MMC, 2021, 234 s.
19. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. Bakı: 2022
20. <https://www.stat.gov.az/source/industry/>, Regionlar üzrə sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, faktiki qiymətlərlə, min manat, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 22.01.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 27.01.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 01.05.2023

UOT: 33:311

DOI: 10.338.70/2413-6557-2023-9-2-13-20

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ HEYVANDARLIĞIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Gündüz Məmmədov

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Kənd təsərrüfatı şöbəsinin müdiri,
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: gunduz.mammadov@stat.gov.az*

Hicran Cabbarova

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Kənd təsərrüfatı şöbəsinin baş məsləhətçisi,
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: hijran.jabbarova@stat.gov.az*

Açar sözlər: işğaldan azad olunmuş ərazilər, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, inkişaf istiqamətləri, böyük qayıdış, sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası, perspektiv sahələr.

Ключевые слова: освобожденные от оккупации территории, сельское хозяйство, животноводство, направления развития, великое возвращение, стратегия социально-экономического развития, перспективные области.

Keywords: territories freed from occupation, agriculture, livestock, development directions, great return, socio-economic development strategy, prospective areas.

XX əsrin sonlarında Ermənistan Azərbaycanın tarixi torpaqlarına açıq formada ərazi iddiaları ilə çıxış etmiş və ölkəmizə qarşı hərbi təcavüzə başlamışdır. Ermənistanın həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində 1 milyondan artıq azərbaycanlı öz doğma yurd-yuvasından didərgin düşmüş, ərazimizin 20 faizi isə işğal olunmuşdur. Ermənistanın Azərbaycana hücumu nəticəsində təmas xəttində yerləşən kəndlərdə xeyli iri və xırdabuynuzlu heyvan tələf edilmiş, yem ehtiyatları yandırılmış, on minlərlə hektar əkin sahələrində yığım məhdudlaşdırılmış, kənd təsərrüfatı texnikaları məhv edilmişdir. Ümumilikdə bu dövrdə davam edən hərbi təcavüz yüz mindən çox fermerin həyatına təsir etmişdir.

İşğal edilmiş ərazilərin 680,8 min hektarı kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan, 10,7 min hektardan çoxu həyətyanı sahələrdən (bu torpaqlar da kənd təsərrüfatına yararlıdır), 247,3 min hektarı isə meşəliklərdən ibarət olmuşdur. Qalan 234 min hektardan artıq sahə sair torpaqlardır və hesab edirik ki, yerquruluşu qaydasında bu torpaqların yerdə uçotu aparılırsa, kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə cəlb etmək üçün kifayət qədər yararlı torpaq müəyyən etmək mümkün olacaqdır [10].

2020-ci il sentyabr ayının 27-dən başlayaraq 44 gün davam edən “Vətən Müharibəsi” adlanan savaşa Milli Ordumuz zəfər qazandı və torpaqlarımız işğaldan azad olundu. Əldə olunan şanlı qələbədən sonra növbəti mərhələ Qarabağın dirçəldilməsi, torpaqların minalardan təmizlənməsi, bölgədə tikinti-quruculuq işlərinin aparılması, elektrik və su təchizatının təmin edilməsi və infrastrukturun bərpasıdır. Dövlət tərəfindən hazırlanmış “Böyük Qayıdış” planına uyğun olaraq öz doğma yurd-yuvalarından didərgin düşmüş məcburi köçkünlərin ən qısa zamanda geri qayıtması üçün bütün imkanlar səfərbər edilib.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 22 iyul 2022-ci il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası” təsdiq edilib [1]. İnkişaf Strategiyasının icrası məqsədilə ümumilikdə büdcədən 32.7 milyard manat vəsait tələb olunur ki, bunun da 19.2 milyard manatı və ya 58.7 faizi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə Böyük Qayıdışın təmin edilməsinə yönəldiləcəkdir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdış məqsədinin reallaşdırılması üçün əhalinin dayanıqlı məskunlaşması təmin olunacaq, və bu məskunlaşma ərazilərdə planlaşdırılan zəruri ilkin şərtlərin yaradılması ilə dəstəklənəcəkdir. Qabaqcıl şəhərsalma qaydaları nəzərə alınmaqla bölgədə yaşayış və qeyri-yaşayış kompleksləri inşa ediləcək, müasir infraquruluş malik “ağıllı şəhər və ağıllı kənd” konsepsiyaları həyata keçiriləcəkdir. Bu əsasda bütün bölgə qabaqcıl standartlara uyğun sosial-iqtisadi və mədəni infraquruluşla tam təmin ediləcək. Kommunal xidmətlər şəbəkəsi, xüsusilə tullantıların səmərəli idarə edilməsi sistemi qurulacaq. Sosial xidmət infraquruluşu bərpa olunacaq, ilkin strateji mərhələdə əhalinin təhlükəsiz, ləyaqətli və dayanıqlı əsasda planlaşdırılan məskunlaşmasına nail olunacaqdır [2]. İqtisadiyyatın bütün sahələri, o cümlədən kənd təsərrüfatı inkişaf edəcəkdir. Nəticədə, ümumi məhsul buraxılışında, adambaşına istehsalda, istehlakda, ixracda və məşğulluqda bu ərazilərin payı davamlı artacaq.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının bərpası və inkişafı hazırda qarşımızda duran ən əsas məsələlərdən biridir. Belə ki, həmin ərazilərdə kənd təsərrüfatının əhəmiyyəti olduqca böyükdür, orada üzümçülük, taxılçılıq, pambıqçılıq, maldarlıq, qoyunçuluq, arıçılıq və atçılığın inkişafı üçün çox böyük potensial vardır. Bu potensialdan düzgün istifadə etməklə, eyni zamanda aqrar emal sənayesini genişləndirməklə kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını təmin etmək mümkündür.

Bu ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişaf potensialının qiymətləndirilməsi üçün işğaldan əvvəlki dövrdəki vəziyyətin təhlil olunmasına ehtiyac vardır. Keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti və ətraf rayonlar yüksək kənd təsərrüfatı göstəricilərinə malik idi. 1988-ci ildə ölkədə taxıl istehsalının 14,3 faizi, pambıq istehsalının 3,3 faizi, üzüm istehsalının 31,5 faizi, kartof istehsalının 6,3 faizi, ət istehsalının 14,5 faizi, süd istehsalının 17,1 faizi, yumurta istehsalının 3,6 faizi, yun istehsalının 19,3 faizi, barama istehsalının 17,0 faizi həmin ərazilərin payına düşürdü [6].

Maldarlıq. İşğaldan azad olunmuş rayonlarımızda heyvandarlığın inkişafı üçün böyük iqtisadi potensial var. Bu ərazilərdə heyvandarlıq əsasən ətlük-südlük istiqamətində inkişaf etmişdir. İşğaldan əvvəlki dövrdə respublika üzrə iribuynuzlu mal-qaranın 11,2 faizi, xırdabuynuzluların isə 14,3 faizi həmin ərazilərin payına düşürdü. İribuynuzlu heyvandarlıqda Laçın, Ağdam, Füzuli rayonlarının, xırdabuynuzlu heyvandarlıqda isə Laçın, Ağdam, Kəlbəcər, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının göstəriciləri yüksək idi.

Cədvəl 1

1989-1998-ci illər üzrə iribuynuzlu mal-qaranın sayı, baş (1 yanvar vəziyyətinə)

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Ağdam	45127	42957	38847	38299	34623	10293	9559	10071	11384	14701
Cəbrayıl	26489	25116	24859	23804	23693	1252	317	394	107	-
Füzuli	36820	35861	33540	33035	32642	8124	6361	6598	6791	7121
Kəlbəcər	33298	33613	33756	32608	29565	4795	3861	4509	5107	5133
Qubadlı	21026	18346	18003	17485	16593	295	84	108	61	44
Laçın	42057	38867	40211	38730	12867	10395	13632	14785	16745	16538
Şuşa	-	-	-	-	1564	1222	1120	1215	744	914
Zəngilan	18085	17169	16352	16145	15938	82	-	-	-	-
Ölkə üzrə cəmi	1979080	1915482	1831608	1826153	1730877	1621337	1632832	1681763	1779931	1843462

Cədvəl 1-in məlumatlarına nəzər salsaq görərik ki, 1993-cü ildən etibarən bütün rayonlar üzrə iribuynuzlu mal-qaranın baş sayında kəskin azalma müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1993-cü illə müqayisədə 1995-ci ildə Ağdam rayonu üzrə 72,4 faiz, Cəbrayıl rayonu üzrə 98,7 faiz, Füzuli rayonu üzrə 80,5 faiz, Kəlbəcər rayonu üzrə 86,9 faiz, Qubadlı rayonu üzrə 99,5 faiz azalma baş vermişdir. Mal-qaranın baş sayındakı azalma sonrakı illərdə də davam etmişdir [3].

2022-ci ildə Azərbaycanda ətlük istiqamət üzrə ixtisaslaşmış təsərrüfatın yaradılması üçün Laçın rayonuna Qırğızıstandan 100 baş yak növü iribuynuzlu heyvan, Zəngilan rayonunda fəaliyyətə başlayan “Dost Aqropark MMC”-yə isə 3600 baş iribuynuzlu mal-qara gətirilmişdir. Gələcəkdə bu sayın 10000 başa çatdırılacağı, 500 nəfərin isə işlə təmin olunacağı gözlənilir. Bu, eyni zamanda, bölgədə, məşğulluğun artacağına gətirib çıxaracaqdır.

Cədvəl 2

**2020-2021-ci illər üzrə iribuynuzlu mal-qara və inək, camışların sayı, baş
(1 yanvar vəziyyətinə)**

	İribuynuzlu mal-qara, baş				ondan inək və camışlar			
	2020	2021	2021-ci il 2020-ci ilə nisbətən, %	Fərq, +, -	2020	2021	2021-ci il 2020-ci ilə nisbətən, %	Fərq, +, -
Ağdam	43346	44790	103,3	1444	19577	20124	102,8	547
Cəbrayıl	10968	11023	100,5	55	4298	4321	100,5	23
Füzuli	37096	38356	103,4	1260	16228	16227	100,0	-1
Kəlbəcər	23546	32223	136,8	8677	12521	16724	133,6	4203
Qubadlı	1457	1673	114,8	216	717	839	117,0	122
Laçın	32516	41368	127,2	8852	14433	18852	130,6	4419
Şuşa	4869	4895	100,5	26	2399	2413	100,6	14
Zəngilan	1594	1610	101,0	16	797	853	107,0	56

Cədvəl 2-nin məlumatlarından aydın görünür ki, son 2 ildə mal-qaranın baş sayında kəskin artım müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 2020-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə Kəlbəcər rayonu üzrə iribuynuzlu mal-qara 36,8 faiz və ya 8677 baş, inək və camışlar üzrə isə 33,6 faiz və ya 4203 baş, Laçın rayonu üzrə iribuynuzlu mal-qara 27,2 və ya 8852 baş, inək və camışlar isə 30,6 faiz və ya 4419 baş, Ağdam rayonu üzrə iribuynuzlu mal-qara 3,3 faiz və ya 1444 baş, inək və camışlar üzrə isə bu göstərici 2,8 faiz və ya 547 baş artımdır [3].

Qoyunçuluq. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə, əsasən Kəlbəcər və Laçın rayonunda heyvandarlığın, xüsusilə qoyunçuluğun inkişafı üçün böyük potensial mövcuddur. Kəlbəcər yaylaqları bitki örtüyü və yem ehtiyatları ilə çox zəngindir. İşğaldan əvvəlki dövrdə zəngin bitki örtüyünə malik olan bu yaylaqlar Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində fəaliyyət göstərən təsərrüfatların əsas köç yeri hesab olunurdu. 30-dan çox rayonun təsərrüfatları mövsüm ərzində Kəlbəcər yaylaqlarına köç etmişlər. İşğaldan azad edildikdən sonra artıq üçüncü ildir ki, qoyunçuluq təsərrüfatlarının Kəlbəcər yaylaqlarına köçü təşkil olunur. O cümlədən damazlıq qoyunçuluq təsərrüfatlarının 90 faizindən çoxu Kəlbəcər yaylaqlarına köçürülüb. Burada məqsəd həmin ərazilərdəki bitki örtüyü potensialından istifadə edərək qoyunçuluq sahəsini inkişaf etdirməkdir.

Cədvəl 3

1989-1998-ci illər üzrə qoyun və keçilərin sayı, baş (1 yanvar vəziyyətinə)

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Ağdam	194300	187076	174124	161441	109911	65688	49716	48990	49967	57057
Cəbrayıl	118885	112709	115520	111843	109693	16188	13878	15244	15189	913
Füzuli	144370	135022	128809	124723	109816	42115	32604	36565	35475	32510
Kəlbəcər	107730	117573	115592	114404	117271	46276	36764	36318	38339	41912
Qubadlı	30098	25314	24581	24808	24484	423	186	291	112	743
Laçın	242775	227010	243669	221259	111967	101000	110996	107347	116047	107401
Şuşa	-	-	-	-	12785	12777	11384	11309	11725	11194
Zəngilan	34902	31127	34443	33886	34060	283	-	11	-	-

Cədvəl 3-ün məlumatlarına əsasən, 90-cı illərin əvvəllərində işğal olunan ərazilərdə çoxlu sayda qoyun və keçi saxlanılırdı. Ermənistanın ölkəmizə hərbi təcavüzü nəticəsində heyvandarlığa da böyük ziyan dəydi. 1993-cü ildən etibarən qoyun və keçilərin baş sayında kəskin azalma müşahidə olunmağa başladı. 1993-cü illə müqayisədə 1995-ci ildə qoyun və keçilərin baş sayı Cəbrayıl rayonu üzrə 87.4 faiz, Füzuli rayonu üzrə 70.3 faiz, Kəlbəcər rayonu üzrə 68.7, Ağdam rayonu üzrə 54.8 faiz, azalmış, Qubadlı və Zəngilan rayonları üzrə isə demək olar ki, tamamilə yox olmuşdur.

Cədvəl 4

2020-2021-ci illər üzrə qoyun və keçilərin sayı, baş (1 yanvar vəziyyətinə)

	Qoyun və keçilər, baş				ondan qoyunlar			
	2020	2021	2021-ci il 2020-ci ilə nisbətən, %	Fərq, +, -	2020	2021	2021-ci il 2020-ci ilə nisbətən, %	Fərq, +, -
Ağdam	104373	105157	100,8	784	102880	103584	100,7	704
Cəbrayıl	100348	100514	100,2	1666	97097	97296	100,2	1995
Füzuli	139576	145772	104,4	6196	135074	140955	104,4	5881
Kəlbəcər	157262	167007	106,2	9745	144065	154223	107,1	10158
Qubadlı	7511	8735	116,3	1224	6683	7879	117,9	1196
Laçın	121570	140159	115,3	18589	112110	131161	117,0	19051
Şuşa	35821	36247	101,2	426	34471	34842	101,1	371
Zəngilan	8534	12345	144,7	3811	8210	11558	140,8	3348

Cədvəl 4-ün məlumatlarına əsasən son 2 ildə qoyun və keçilərin baş sayında artım müşahidə olunur. Belə ki, Zəngilan rayonu üzrə 3811 baş və ya 44.7 faiz, Füzuli rayonu üzrə 6196 baş və ya 4.4 faiz, Qubadlı rayonu üzrə 1224 baş və ya 16.3 faiz artım olmuşdur. Ən yüksək göstərici isə Laçın və Kəlbəcər rayonları üzrə olmuşdur. Buna əsas səbəb tarixən bu ərazilərin heyvandarlığın, o cümlədən qoyunçuluğun inkişafı üçün əlverişli coğrafi mövqeyə malik olmasıdır. Laçın rayonu üzrə 2021-ci ildə qoyun və keçilərin baş sayı 18589 baş və ya 115.3 faiz, Kəlbəcər rayonu üzrə isə 9745 baş və ya 6.2 faiz artmışdır [3].

Ətlik və südlük istiqamətli heyvandarlıqla yanaşı, bölgədə tarixən mövcud olan baramaçılıq və arıçılıq ənənələrinin, həmçinin atçılığın bərpası da diqqət mərkəzindədir.

Arıçılıq. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə, xüsusən Kəlbəcər rayonunda arıçılıq sahəsi inkişaf etmişdir. 2022-ci ilin ilkin məlumatlarına əsasən Kəlbəcər rayonunda 39352 arı ailəsi olmuşdur ki, bu da respublika üzrə mövcud olan arı ailəsinin 6.0 faizini təşkil edir [5]. 2021-ci ildə Kəlbəcər yaylaqlarına 4500-dən artıq arı ailəsi köçürülüb. Eyni zamanda Qubadlı rayonuna 1000 arı ailəsi köçürülmüşdür. Laçın, Kəlbəcər rayonlarına gələcəkdə təqribən 20000 arı ailəsinin, Qubadlı, Cəbrayıl, Füzuli, Xocavənd rayonlarına isə 4000 arı ailəsinin köçürülməsi nəzərdə tutulur. Regionun potensialını nəzərə alaraq burada arıçılıq təsərrüfatlarının, həmçinin regionun spesifikasına uyğun olaraq, emal müəssisələrinin yaradılması da nəzərdə tutulur. Bundan sonra Kəlbəcərdə arıçılıqla məşğul olan sahibkarlar istehsal edilən balı istədikləri şəkildə satışa çıxara biləcəklər.

Atçılıq. Azərbaycanın milli sərvəti sayılan Qarabağ atları dünyada ən qədim mədəni at cinslərindən biri hesab olunur. XX əsrin sonlarında Ermənistanın ölkəmizə hərbi təcavüzü Qarabağ atçılıq təsərrüfatına da xeyli ziyan vurdu. 1993-cü ildə Ağdam rayonunun işğalından sonra Qarabağ atları Ağcabədi rayonunda yerləşdirildi. Yaxın vaxtlarda Ağdam rayonu ərazisində Qarabağ Atçılıq zavodunun tikintisinə başlanacaq və bu atlar tezliklə öz tarixi yerinə qayıdacaqdır. 2021-ci ilin məlumatlarına əsasən Laçın rayonunda 1669 baş, Füzuli rayonunda 1325 baş, Kəlbəcər rayonunda 1054 baş, Ağdam rayonunda isə 393 baş at olmuşdur [3].

Mal-qaranın baş sayının artması eyni zamanda ət, süd, yumurta və yun istehsalının artmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, son 3 ilin göstəricilərini müqayisə etsək, görürük ki, azad olunan bütün rayonlarda əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında artım olmuşdur. Ətraflı məlumat aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 5

2020-2022-ci illər üzrə ət və süd istehsalı, ton

	Ət istehsalı (diri çəkiddə)				Süd istehsalı			
	2020	2021	2022	2022-ci il 2021-ci ilə nisbətən, %	2020	2021	2022	2022-ci il 2021-ci ilə nisbətən, %
Ağdam	5001	5325	5571	104,6	38843	40211	41823	104,0
Cəbrayıl	2315	2371	2418	102,0	8572	8709	8915	102,4
Füzuli	2916	2933	2960	100,9	28293	28599	28747	100,5
Kəlbəcər	6022	6130	6243	101,8	17348	18522	20174	108,9
Qubadlı	153	189	215	113,8	779	1114	1292	116,0
Laçın	1936	1919	2289	119,3	15180	15117	19882	131,5
Şuşa	364	369	374	101,4	2027	2033	2040	100,3
Zəngilan	106	174	178	102,3	331	481	486	101,0

Cədvəl 5-in məlumatlarına əsasən diri çəkiddə ət və süd istehsalında bütün rayonlar üzrə artım müşahidə olunur. Həm diri çəkiddə ət, həm də süd istehsalı üzrə ən yüksək göstərici Laçın rayonu üzrə olmuşdur. Buna əsas səbəb mal-qara, qoyun və keçilərin baş sayındakı artım olmuşdur. Gələcəkdə bu göstəricinin daha da yüksək olacağını proqnozlaşdırmaq mümkündür.

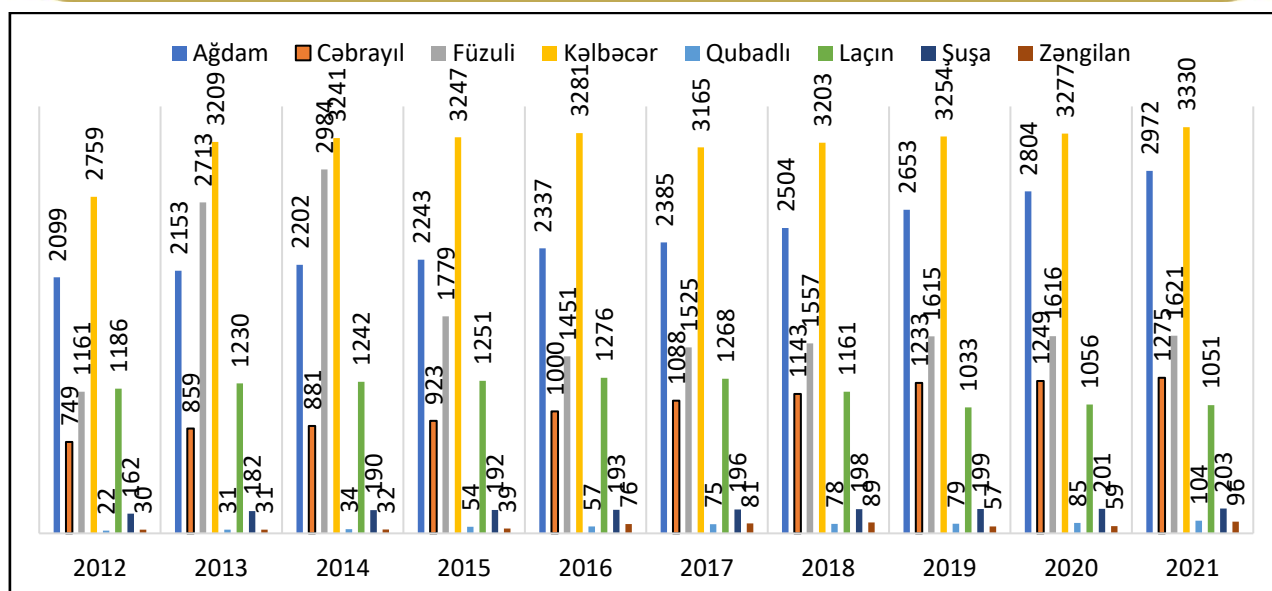
Regionun tarixən heyvandarlıq sahəsi üzrə mövcud olan potensialı və təbii-relyef xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla gələcək dövrdə də heyvandarlığın daha da inkişaf edəcəyini söyləmək mümkündür. Eyni zamanda heyvandarlığın yem təminatı baxımından mövcud olan otlaq və biçənəklərlə yanaşı, taxıl və yem bitkiləri əkinlərinin də genişləndirilməsi hesabına heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi üçün böyük potensial mövcuddur. Ət və süd məhsulları istehsalının artması isə həm ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, həm idxal baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qubadlı, Kəlbəcər və Laçında böyük yaylaq və otlaq sahələrinin mövcudluğu bölgənin heyvandarlıq potensialını daha da artırır. Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl rayonlarının da heyvandarlıq üçün böyük yem bazası imkan verir ki, rayonlarda heyvandarlıq sürüləri bərpa olunsun. Heyvandarlığın bərpası hesabına regionda ət və süd istehsalının artımının, ölkə miqyasında ərzaq məhsulları təminatına təsir edəcək həcmdə olacağı proqnozlaşdırılır [7].

Cədvəl 6

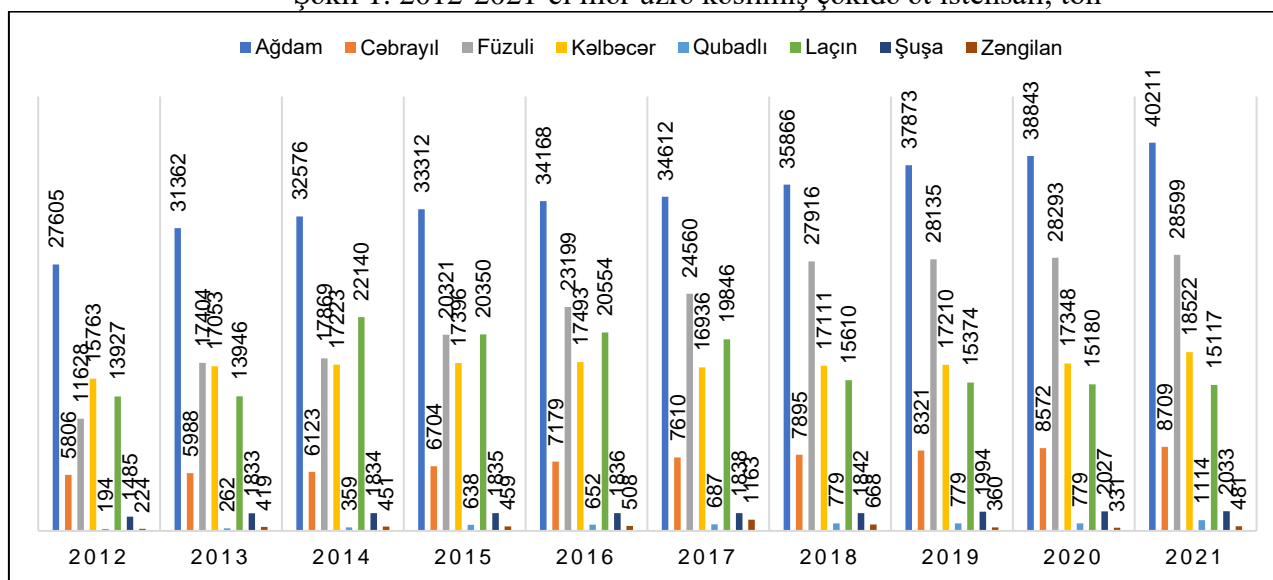
2020-2021-ci illər üzrə yumurta və yun istehsalı

	Yumurta istehsalı (min ədəd)				Yun istehsalı, ton			
	2020	2021	2022	2022-ci il 2021-ci ilə nisbətən, %	2020	2021	2022	2022-ci il 2021-ci ilə nisbətən, %
Ağdam	17374	17600	17763	100,9	203	203	203	100,0
Cəbrayıl	5670	5840	601	103,0	164	168	172	102,4
Füzuli	15175	16185	16284	100,6	255	285	291	102,1
Kəlbəcər	4980	5055	4904	97,0	264	264	285	108,0
Qubadlı	492	494	495	100,2	6	8	9	112,5
Laçın	3184	3402	4685	137,7	228	229	275	120,1
Şuşa	892	897	905	100,9	37	53	54	101,9
Zəngilan	292	384	390	101,6	11	12	17	141,7

Qarabağ ərazisində 250 min hektardan çox məhsuldar torpaqların olması onu deməyə əsas verir ki, burada üzümçülük, tütünçülük, pambıqçılıq, baramaçılıq, meyvə-tərəvəz, bostançılıq və heyvandarlığın, arıçılığın inkişafı üçün böyük potensial var. Azərbaycan ərazilərinin işğaldan azad edilməsi həm də ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə ciddi töhfə verəcək, xüsusən də heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi yaxşılaşacaqdır [8]. Hazırda ölkəmizdə özünütəminatmə səviyyəsi ət və ət məhsulları üzrə 84.5 faiz, süd və süd məhsulları üzrə 83.5 faizdir [4]. Proqnozlara görə bu ərazilərdə kənd təsərrüfatı fəaliyyəti bərpa edildikdən sonra göstərilən məhsullarla daxili tələbatı tam təmin edə biləcək.

Şəkil 1. 2012-2021-ci illər üzrə kəsilmiş çəkiddə ət istehsalı, ton

Şəkil 2. 2012-2021-ci illər üzrə süd istehsalı, ton

Hazırda işğaldan azad edilmiş torpaqlarda aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı mühüm tədbirlər görülür. Belə ki, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi “Azərkosmos” ASC ilə birlikdə azad olunmuş ərazilərdə faktiki əkinaltı torpaqların peyk təsvirləri əsasında xəritələşməsini aparıb. Həmin torpaqlarda əkinlərə, o cümlədən çoxillik əkmələrə aqrotekniki qulluq göstərilməsi məqsədilə işlərə başlanılıb. Əlbəttə, qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biri işğaldan azad edilmiş ərazilərdə torpaqdan səmərəli istifadəyə nail olmaq, bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrini daha da inkişaf etdirməkdir [9].

Kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından işğaldan azad edilən ərazilərimiz vacib ərazilər hesab olunur. Bu ərazilərin mövcud vəziyyəti, xammal və təbii ehtiyatlar və məhsuldar torpaq sahələrinin həcmi nəzərə alsaq, bərpa mərhələsindən sonra qısa zamanda həmin rayonlarımızda məhsul istehsalının dəfələrlə artacağını söyləmək mümkündür.

Eyni zamanda zəngin su ehtiyatlarına malik olan bu ərazilər ölkəmizdə sənaye və kənd təsərrüfatı üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bölgədə böyük müalicəvi əhəmiyyəti olan 120-dək müxtəlif tərkibli mineral su yataqları vardır. Bütünlükdə Azərbaycanın mineral sularının ümumi geoloji ehtiyatlarının təxminən 40%-i işğaldan azad edilən rayonların payına düşür. Regionun enerji resursları (hidro-enerji, günəş, külək və termal enerji potensialı) orada iqtisadiyyatın bütün sahələrinin, eləcə də əhalinin enerjiyə olan gündəlik tələbatının ödənilməsində vacib təminatçı rolunda çıxış edəcəkdir [11].

Torpaqlar bərpa edilib təsərrüfatların və əhalinin istifadəsinə verildikdən sonra növbəti mərhələdə heyvandarlıq fermalarının qurulması və təsərrüfatların heyvanlarla təmin olunması

istiqlamətində tədbirlər görülməlidir [7]. Heyvandarlığın intensiv amillər hesabına inkişafı imkanları nəzərə alınmaqla fermaların qurulması və təsərrüfatların məhsuldar heyvanlarla təmin olunması məsələsi aktualıq kəsb edir. Heyvandarlıq fermalarının qurulması tədbirləri həm də iqtisadi səmərəliliyin artırılması baxımından fermaların optimal ölçüsü nəzərə alınmaqla təşkil edilməsini əhatə edir [7].

Aparılmış qiymətləndirmələrə görə, regionda kənd təsərrüfatı istehsalının bərpaı hesabına ölkə üzrə ümumi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı həcmının 8%-dən çox artacağı gözlənilir.

Təbii ki, nəzərdə tutulan bərpa tədbirlərinin həyata keçirilməsi və istehsalın təşkilı üçün spesifik dəstək mexanizmlərinin həyata keçirilməsinə də ehtiyac var. Belə ki, hazırda ölkədə həyata keçirilən aqrar siyasət bu sahənin inkişafı məqsədlərinə xidmət edirsə, azad olunmuş ərazilərdə həm də kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpaı ilə bağılı müvafiq mexanizmlərin yaradılması ehtiyacları nəzərə alınmalıdır.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, işğaldan azad edilən ərazilərin yenidən məskunlaşması və bu ərazilərdə aqrar sektorun inkişafı bir neçə mühüm məsələnin həllini tələb edir. Bu məsələlərin ən mühümlərini ardıcılıqla sadalamaqla aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar.

Nəticə

- 1) Ərazilərin aqrar istehsal üçün yararlı hala salınması və torpaqlardan səmərəli istifadə olunması;
- 2) Aqrar istehsal üçün yararlı torpaq sahələrinin istifadə formasının müəyyən edilməsi;
- 3) Torpaq istifadəçilərinə zəruri köməyin göstərilməsi mexanizminin yaradılması;
- 4) Torpaq sahələrinin istifadəçilərə təhvil verilməsi;
- 5) Heyvandarlıq sahələrinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- 6) Heyvandarlığın inkişafı üçün möhkəm yem bazasının yaradılması;
- 7) Mal-qaranın saxlanması üçün heyvandarlıq fermalarının, aqro komplekslərinin yaradılması və s.

Gündüz Məmmədov, Hicran Cabbarova **İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə heyvandarlığın inkişaf istiqamətləri** **Xülasə**

Məqalədə işğaldan azad edilmiş ərazilər, həmin ərazilərdə mal-qara, o cümlədən inək və camışlar, qoyun və keçilərin baş sayı haqqında məlumatlar həm işğaldan əvvəlki dövr, həm də işğaldan sonrakı dövrü əhatə etməklə verilmişdir. Eyni zamanda, əsas heyvandarlıq məhsulları olan ət, süd, yun, yumurta istehsalı barədə məlumatlar cədvəl və qrafik şəklində göstərilmişdir. Məqalədə həmin ərazilərdə kənd təsərrüfatının mövcud vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri araşdırılmış və bununla bağılı müəyyən təkliflər verilmişdir.

Гюндуз Мамедов, Хиджран Джаббарова **Направления развития животноводства на освобожденных территориях** **Резюме**

В статье приведены сведения об освобожденных от оккупации территориях, поголовье крупного рогатого скота, в том числе коров и буйволов, овец и коз на этих территориях, как в дооккупационный, так и постоккупационный период. При этом данные о производстве мяса, молока, шерсти и яиц, являющихся основными продуктами животноводства, приведены в виде таблиц и графиков. В статье исследовано современное состояние сельского хозяйства в этих районах, и, в связи с этим, сделаны определенные предложения.

Gunduz Mammadov, Hijran Jabbarova **Directions of animal husbandry development in liberated territories** **Summary**

The article provides information about the occupied territory, as well as the number of cattle, cows, buffaloes, sheep and goats before and after the occupation. Also, tables and graphics have been used to illustrate the production of livestock products such as meat, milk, wool and eggs. In the

article the current state of agriculture and potensial development paths are investigated and proposals regarding this issue are made.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”-nın təsdiq edilməsi haqqında sərəncam. Bakı 22 iyul 2022.
2. “Azərbaycan-2026. Qüdrətli dövlət və yüksək rifah cəmiyyəti” Bakı-2022
3. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı 2022
4. Azərbaycanın ərzaq balansları. Bakı 2021
5. 2023-cü il yanvarın 1-i vəziyyətinə heyvanların, quşların və arı ailələrinin sayı. Bakı-2023
6. H. Zeynalov “İşğaldan azad edilən ərazilərin kənd təsərrüfatı potensialı” 2020
7. F. Fikrətzadə “İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması” 2020
8. E. Sadiqov “Vətən müharibəsindən sonra Qarabağ bölgəsinin Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına təsiri” 2020
9. M. Hacıyev “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə aqrar sektorun inkişafı prioritet məsələlərdəndir”. Bakı 2022
10. A. Vəliyev “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafının torpaq-iqlim amilləri. Bakı 2020

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 25.01.2023
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 29.01.2023
Çap üçün qəbul olunmuşdur: 01.05.2023

UOT: 336.01

DOI: 10.338.70/2413-6557-2023-9-2-21-29

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN İNKİŞAF TENDENSİYALARI

Fərhad Qubatov

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Sosial statistika şöbəsi müdirinin müavini

AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 136

e-poçt: farhad.gubatov@stat.gov.az

Açar sözlər: əhalinin sosial müdafiəsi, pensiya, sosial müavinət, təqaüd, ünvanlı dövlət sosial yardımını, əmək pensiyasının minimum məbləği, pensiyaçıların sayı, təyin olunmuş pensiyaların orta aylıq məbləği.

Ключевые слова: социальная защита населения, пенсия, социальное пособие, стипендия, адресная государственная социальная помощь, минимальный размер трудовой пенсии, численность пенсионеров, среднемесячный размер назначенных пенсий.

Keywords: social protection of population, pension, social benefits, grant, targeted state social assistance, the minimum amount of labor pensions, number of pensioners, average monthly amount of designated pensions.

Ölkə əhalisinin rifah halının yaxşılaşdırılması dövlətin apardığı sosial iqtisadi siyasətin mühüm prioritetlərindən biridir. Son illərdə bu sahədə ciddi irəliləyişlərə nail olunmuş, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, sosial ödənişlərin artırılması istiqamətində ardıcıl addımlar atılmışdır. 2019-cu ildən ötən dövrdə ölkəmizdə əməkhaqqı, pensiya və digər sosial ödənişlərin artırılmasını nəzərdə tutan ardıcıl islahatlar 4,8 milyondan çox insanı əhatə etmişdir. Ümumilikdə həmin dövrdə ölkəmizdə 3 sosial islahat paketi həyata keçirilmişdir. Pandemiya dövründə məşğulluğa və sosial rifaha dəstək yönündə genişmiqyaslı tədbirlər aparılması nəticəsində dövlət və özəl sektorda muzzla çalışan 1,6 milyon işçinin iş yerlərinin və əməkhaqqı gəlirlərinin qorunmasına nail olunmuş, sosial ödənişlərin davamlılığı təmin edilməklə, əsasən həssas qruplardan olan 2 milyon vətəndaşa sosial təminat növləri (pensiya, təqaüd, müavinət) üzrə ödənişlərin davamlılığı təmin edilmiş, 600 minədək aztəminatlı işsiz şəxsi əhatə edən birdəfəlik ödəmə proqramına, məşğulluq imkanlarının artırılması üçün 90 minədək şəxs ödənişli ictimai işlərə cəlb olunmuş, özünüməşğulluq proqramı çərçivəsində ailə kiçik təsərrüfatlarının qurulmasına başlanılmışdır [1, 2].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” ölkənin sosial inkişafına dair növbəti onillikdə dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyətin reallaşması kimi məsələni də əhatə edir. Bu məsələnin həlli istiqamətində bir sıra hədəflərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2030-cu ilədək sosial təminat sisteminin daha ədalətli və effektiv olması hesabına aşağıgəlirli və yoxsulluğa həssas təbəqənin, əlilliyi olan şəxslərin, o cümlədən sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşadək uşaqların sosial müdafiəsi və sosial təminatı gücləndirilməlidir. Bu məqsədlə ölkədə pensiya, müavinət, təqaüd və digər sosial ödənişlərin minimum məbləğinin layiqli səviyyəsinə nail olunmalıdır. Pensiya təminatı sisteminin uzunmüddətli inkişafı üçün onun maliyyə dayanıqlığı gücləndirilməli, pensiya məbləğinin ödənilən sığorta haqqına mütənəsibliyi artırılmalıdır.

Əlilliyi olan şəxslər, o cümlədən sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşadək uşaqlar üçün tələb olunan sosial rehabilitasiya infrastrukturu əlçatan olmalı, bu şəxslərin məşğulluğuna dəstək proqramları genişləndirilməli, sosial təminatı gücləndirilməlidir. Sosial cəhətdən həssas əhali qruplarının maraq və mənafelərinə cavab verən, onlara bərabər iştirak imkanları yaradan sosial xidmətlər sistemi təmin olunmalıdır [3].

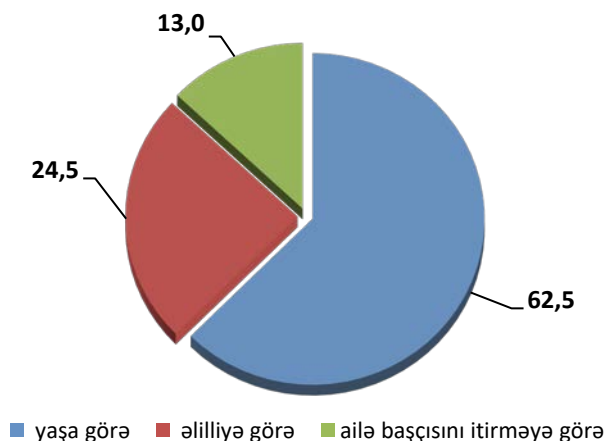
Pensiya və müavinətlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmiş vəsaitin məbləği ilbəil artırılır. Belə ki, 2021-ci ildə pensiya və müavinətlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmiş vəsaitin məbləği əvvəlki ilə nisbətən 2,8 faiz, 2010-cu ilə nisbətən isə 2,8 dəfə artırılaraq 4717,0 milyon manata çatdırılmışdır. Sərf olunmuş vəsaitin 97,2 faizini pensiya xərcləri təşkil etmişdir [4, 5].

Cədvəl 1

**Pensiya və müavinətlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmiş vəsait,
milyon manat [4, 5]**

	2010	2015	2020	2021	2021-ci il 2010-cu ilə nisbətən, faizlə
Pensiya və müavinətlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmiş vəsait	1704,1	2873,2	4586,9	4717,0	2,8 d.
o cümlədən: əmək pensiyalarının ödənilməsinə	1654,7	2797,7	4473,6	4587,0	2,8 d.

2023-cü il yanvarın 1-i vəziyyətinə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunda 1114,2 min (əvvəlki ilin yanvarın 1-i vəziyyətinə 1200,5 min) pensiyaçı qeydiyyatda olmuşdur ki, bu da ölkə əhalisinin 11,0 faizini təşkil edir. Onların 62,5 faizi yaşa (2022-ci ilin yanvarın 1-i vəziyyətinə 58,9 faizi), 24,5 faizi əlilliyə (28,9 faizi), 13,0 faizi (12,2 faizi) isə ailə başçısını itirməyə görə pensiya alır. Əlilliyə görə pensiya alanların 22,9 min nəfəri və ya 8,4 faizi orqanizmin funksiyalarının 81-100 faiz pozulmasına görə, 215,5 min nəfəri və ya 78,9 faizi 61-80 faiz pozulmasına görə, qalanları isə 31-60 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərdir [6].

Şəkil 1. 2023-ci il yanvar ayının 1-i vəziyyətinə pensiyaçıların aldığı pensiyaların növünə görə bölgüsü (faizlə), ilin əvvəlinə [6]

Ölkə iqtisadiyyatında məşğul olanların hər 1000 nəfərinə 220 nəfər, o cümlədən yaşa görə pensiya alan 138 nəfər pensiyaçı düşür. İşləyən pensiyaçıların sayı 172,7 min nəfər olmaqla pensiyaçıların ümumi sayının 15,5 faizini, məşğul əhalinin isə 3,4 faizini təşkil etmişdir [6, 7].

Cədvəl 2

Pensiyaçıların sayı, min nəfər (ilin əvvəlinə) [6]

	2011	2016	2021	2022	2023
Pensiyaçıların sayı – cəmi	1292,2	1299,9	1228,8	1200,5	1114,2
o cümlədən: yaşa görə	831,2	781,2	716,2	707,0	696,3
əlilliyə görə	324,7	374,5	373,8	347,3	273,1
ailə başçısını itirməyə görə	136,3	144,2	138,8	146,2	144,8

Cədvəl 3

Əlilliyə görə pensiya alan pensiyaçıların sayı, min nəfər (ilin əvvəlinə) [6]

	2011	2016	2021	2022	2023
Əlilliyə görə pensiya alan pensiyaçıların sayı – cəmi	324,7	374,5	373,8	347,3	273,1
o cümlədən orqanizmin funksiyalarının pozulması faizinə görə:					
81-100	23,5	25,5	23,3	23,1	22,9
61-80	276,4	320,1	319,2	290,6	215,5
31-60	24,8	28,9	31,3	33,6	34,7

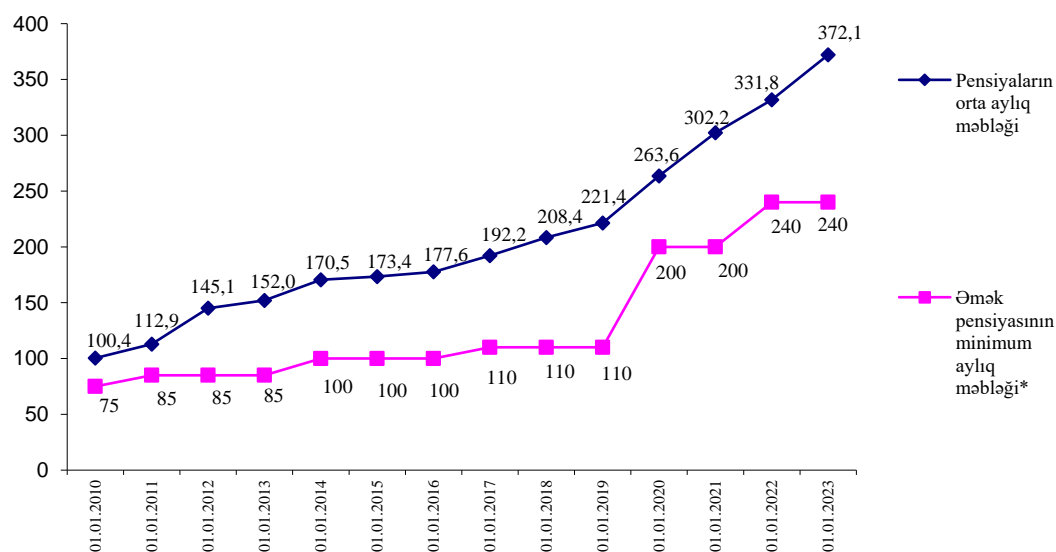
2023-cü il yanvarın 1-i vəziyyətinə təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği cari il üzrə pensiyaçılar üçün müəyyən olunmuş yaşayış minimumundan (199 manat) 86,9 faiz çox olmaqla, 372,1 manat təşkil etmiş və əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 12,1 faiz, 2011-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə isə 3,3 dəfə artmışdır. Əgər 2011-ci ilin əvvəlinə əmək pensiyalarının orta aylıq məbləği ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqının 34,1 faizini təşkil edirdisə, 2023-cü ilin əvvəlinə bu göstərici 10,2 faiz bəndi artaraq 44,3 faiz olmuşdur [5].

Cədvəl 4

Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği, manat (ilin əvvəlinə) [5]

	2011	2016	2021	2022	2023
Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği - cəmi	112,9	177,6	302,2	331,8	372,1
yaşa görə	117,6	197,6	331,4	360,9	400,5
əlilliyə görə	110,7	150,3	260,9	290,9	323,8
ailə başçısını itirməyə görə	89,2	140,4	263,0	288,0	326,9

Əmək pensiyalarının minimum məbləğinin artırılması böyük sosial əhəmiyyət daşıyır. “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda edilmiş müvafiq dəyişikliklərə əsasən əmək pensiyasının minimum məbləği 2019-cu il 1 mart tarixindən 160 manat, 2019-cu il 1 oktyabr tarixindən isə 200 manat, 2022-ci il 1 yanvar tarixindən isə 240 manat, 2023-ci il 1 fevral tarixindən isə 280 manat müəyyən olunmuşdur ki, bu da müəyyən edilmiş minimum aylıq əməkhaqqının 81 faizini təşkil edir. Əmək pensiyasının minimum məbləği pensiyaçılar üçün müəyyən edilmiş yaşayış minimumundan 40,7 faiz (2022-ci ilin müvafiq dövründə 36,4) çox olmaqla, 2017-ci ilin iyul ayının 1-nə nisbətən 2,5 dəfə, 2019-cu ilin mart ayının 1-nə nisbətən isə 75,0 faiz artırılmışdır [8, 9, 10].

Şəkil 2. Əmək pensiyalarının orta və minimum aylıq məbləğləri (2017-ci ilədək yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin aylıq məbləği), manatla (ilin əvvəlinə) [5, 11]

Ölkədə pensiyaçıların sosial müdafiəsini daha da gücləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamları ilə hər ilin yekununa görə orta aylıq nominal əməkhaqqının illik artım tempinə uyğun olaraq bütün növ əmək pensiyalarının sığorta hissəsi, istehlak qiymətləri indeksinin illik səviyyəsinə uyğun olaraq fərdi uçot sistemində fərdi hesabların sığorta hissəsində qeydə alınmış pensiya kapitalı məbləğləri indeksləşdirilərək artırılır.

Eyni zamanda qulluq stajına görə əlavələr alan əmək pensiyaçıları istisna olmaqla digər əmək pensiyaçılarına 2022-ci il üzrə 200 manat məbləğində maddi yardım, qulluq stajına görə əlavələr alan əmək pensiyaçılarına isə 2022-ci ildə aylıq əmək pensiyasının 10 faizi məbləğində aylıq maddi yardım təyin olunmuşdur.

Bununla yanaşı, əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi məqsədilə ayrı-ayrı kateqoriyadan olan şəxslərə müxtəlif növ aylıq sosial müavinətlər təyin edilir. Belə ki, 2023-cü ilin əvvəlinə yaşa görə müavinət alanların sayı 128,3 min nəfər, əlilliyə görə 209,5 min nəfər (onlardan 46,7 min nəfəri 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslər), ailə başçısını itirməyə görə 56,1 min nəfər, digər müavinət növlərini alanların sayı isə 24,3 min nəfər olmuşdur [12].

Cədvəl 5

Sosial müavinət alan şəxslərin sayı, min nəfər (ilin əvvəlinə) [12]

	2011	2016	2021	2022	2023
Aylıq sosial müavinət alan şəxslərin sayı - cəmi	297,2	350,9	411,8	396,9	418,2
o cümlədən:					
yaşa görə	17,1	13,8	100,2	113,6	128,3
əlilliyə görə	154,4	206,1	235,1	206,1	209,5
o cümlədən:					
18 yaşından yuxarı əlilliyi olan şəxslərə	96,5	139,0	182,5	150,3	162,8
18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərə	57,9	67,1	52,6	55,8	46,7
ailə başçısını itirməyə görə (ailə üzvlərinə)	35,2	41,3	49,2	54,3	56,1
digər	90,5	89,7	27,3	22,9	24,3

Bu sahəyə xüsusi diqqət əhalinin sosial cəhətdən həssas qruplarına dövlət qayğısının davamlı şəkildə artması ilə müşahidə olunur. Belə ki, 2020-ci il 6 oktyabr tarixli 181-VIQD nömrəli “Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Qanunu”na müvafiq olaraq yeni növ övladlığa götürülən uşağa, o cümlədən 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş uşağa görə aylıq müavinət, 2022-ci il 9 dekabr tarixli 683-VIQD nömrəli “Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Qanunu”na müvafiq olaraq isə yeni növ Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində işləyən mütəxəssislərə ilkin maddi-məişət şəraitinin dəstəklənməsi üçün birdəfəlik müavinət təsis edilmişdir.

Sosial ödənişlərin artırılması Azərbaycanda aparılan uğurlu sosial islahatların əsas istiqamətlərindən biridir. Ölkə vətəndaşlarının rifah halının yaxşılaşdırılması və sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədilə “Sosial müavinətlərin məbləğinin artırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 29 avqust tarixli 973 nömrəli Fərmanında dəyişiklik edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 20 dekabr tarixli 1496 nömrəli Fərmanına əsasən 2022-ci il yanvar ayının 1-dən sosial müavinətlərin məbləği yaşa görə 130 manatdan 180 manata, orqanizmin funksiyalarının 81-100 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərə 150 manatdan 220 manata, orqanizmin funksiyalarının 61-80 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərə 130 manatdan 180 manata, orqanizmin funksiyalarının 31-60 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərə 110 manatdan 120 manata, ailə başçısını itirməyə görə müavinət 80 manatdan 100 manata, müddətli həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçularının uşaqlarına, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumlarına (himayəçilərinə) müavinət 100 manatdan 120 manata, beşdən çox uşağı olan qadınlara və bir

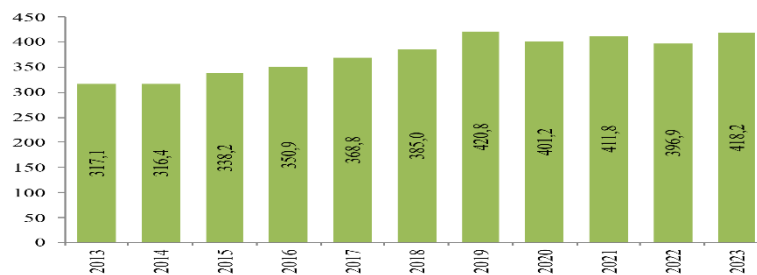
yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə müavinətin məbləği 55 manatdan 70 manata, övladlığa götürülən uşağa (18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş uşaqlar istisna olmaqla) görə 160 manatdan 200 manata, övladlığa götürülən 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş uşağa görə 480 manatdan 600 manata, birdəfəlik müavinətlərin məbləği uşağın anadan olmasına görə 200 manatdan 300 manata, dəfn üçün 300 manatdan 350 manata çatdırılmış, 2023-cü il 13 yanvar tarixli 1966 nömrəli Fərmanına əsasən isə 2023-cü il yanvar ayının 1-dən sosial müavinətlərin məbləği artırılaraq yaşa görə 220 manat, orqanizmin funksiyalarının 81-100 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərə 270 manat, orqanizmin funksiyalarının 61-80 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərə 220 manat, orqanizmin funksiyalarının 31-60 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərə 150 manat, ailə başçısını itirməyə görə müavinət 120 manat, beşdən çox uşağı olan qadınlara 105 manat, bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə müavinətin məbləği 100 manat, birdəfəlik müavinətlərin məbləği uşağın anadan olmasına görə 500 manat, radiasiya qəzası nəticəsində zərər çəkmiş şəxslərə hər il müalicə üçün 300 manat, dəfn üçün 500 manat müəyyən edilmişdir [13, 14, 15].

2023-cü ilin əvvəlinə aylıq sosial müavinətlərin bir nəfərə düşən orta aylıq məbləği 157,02 manat təşkil etmiş, 2011-ci ilin əvvəlinə nisbətən 4,0 dəfə, 2016-cı ilin əvvəlinə nisbətən 3,1 dəfə, 2022-ci il əvvəlinə nisbətən isə 31,8 faiz artmışdır [12].

Cədvəl 6

Sosial müavinətlərin bir nəfərə düşən orta aylıq məbləği, manat (ilin əvvəlinə) [12]

	2011	2016	2021	2022	2023
Sosial müavinətlərin bir nəfərə düşən orta aylıq məbləği, manat	39,68	50,73	118,16	119,07	157,02
o cümlədən:					
yaşa görə	50,00	60,00	130,00	130,00	180,00
əlilliyə görə	45,81	55,20	130,66	132,17	169,94
o cümlədən:					
18 yaşından yuxarı əlilliyi olan şəxslərə	40,30	49,50	125,08	125,55	162,36
18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərə	55,00	67,00	150,00	150,00	196,37
ailə başçısını itirməyə görə (ailə üzvlərinə)	45,00	55,00	80,00	80,00	100,00
digər	25,18	37,06	35,66	39,63	56,28

Şəkil 3. Sosial müavinətlər və kompensasiya təyin olunmuş şəxslərin sayı, min nəfər (ilin əvvəlinə) [12]

Əlilliyə görə müavinət alan 18 yaşından yuxarı əlilliyi olan şəxslərin 28,2 min nəfəri (17,3 faizi) orqanizmin funksiyalarının 81-100 faiz pozulmasına görə, 68,0 min nəfəri (41,8 faizi) 61-80 faiz pozulmasına görə, qalanları isə 31-60 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərdir [12].

Yaşa görə pensiya alan 6154 nəfər əlilliyi olan şəxs də daxil olmaqla, pensiya və ya sosial müavinət alan əlilliyi olan 18 və yuxarı yaşda şəxslərin ümumi sayı əvvəlki ilə nisbətən 12,2 faiz azalaraq (2011-ci ilə nisbətən 2,7 faiz artım) 442,1 min nəfər olmuş, onların 77,0 faizi orqanizmin funksiyalarının 61-100 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərdir [6, 12].

**Pensiya və ya müavinət alan əlilliyi olan şəxslər,
min nəfər (ilin əvvəlinə) [6, 12]**

	2011	2016	2021	2022	2023
Pensiya və ya müavinət alan əlilliyi olan şəxslər, nəfər	430,6	520,1	562,1	503,4	442,1
o cümlədən orqanizmin funksiyalarının pozulması faizinə görə:					
81-100	38,5	45,4	50,7	51,2	52,2
61-80	333,0	388,3	408,8	358,0	288,1
31-60	59,1	86,4	102,6	94,2	101,8

2022-ci il ərzində 128 min nəfər uşağın anadan olmasına görə, radiasiya qəzası nəticəsində zərər çəkmiş şəxslərin müalicəsi üçün 3,9 min nəfərə, penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş 7,3 min nəfərə və həyatını itirmiş şəxslərin dəfni üçün 49,1 min nəfərə birdəfəlik müavinət, 27,5 min qadına isə 3 yaşınadək uşağa qulluğa görə aylıq sosial müavinət verilmişdir [13].

Bunlarla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 23 dekabr tarixli 1513 nömrəli Fərmanı ilə 1997-ci il avqustun 2-dək olan xidmət dövründə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və konstitusiyası quruluşunun müdafiəsi ilə əlaqədar hərbi xidmət vəzifələrini (xidməti vəzifələrini) yerinə yetirərəkən və ya həqiqi hərbi xidmət dövründə xəsarət (yaralanma, travma, kontuziya) alması və ya xəstələnməsi nəticəsində əlilliyi müəyyən edilmiş hərbi qulluqçuların, daxili işlər orqanlarının əməkdaşlarının, habelə onların ailə üzvlərinin sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədilə, bu kateqoriyadan olan şəxslərə və ya onların vərəsələrinə (vəfat etmiş şəxsin əlillik dərəcəsinə uyğun olaraq) I dərəcə əlilliyə görə 8800 manat, II dərəcə əlilliyə görə 6600 manat, III dərəcə əlilliyə görə 4400 manat birdəfəlik ödəmə müəyyən edilmişdir [14].

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 19 aprel tarixli 3218 nömrəli Sərəncamı ilə 1941–1945-ci illərdə İkinci Dünya müharibəsində iştirak etmiş şəxslərə 1500 manat məbləğində, İkinci Dünya müharibəsində həlak olmuş və ya sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin dul arvadlarına, həmin dövrdə arxa cəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medallarla təltif edilmiş şəxslərə, İkinci Dünya müharibəsi illərində döyüş cəbhələrinin arxa hüduqları, yaxud döyüşən donanmaların əməliyyat zonaları daxilində ordunun və donanmanın mənafeyi üçün tapşırıqları yerinə yetirmiş xüsusi birləşmələrin işçilərinə, İkinci Dünya müharibəsi dövründə Leninqrad şəhərinin müdafiəsinə görə müvafiq medal və döş nişanı ilə təltif edilmiş şəxslərə, habelə Leninqrad şəhərinin mühasirəsi iştirakçılarına 750 manat məbləğində birdəfəlik maddi yardım müəyyən edilmişdir [15].

2023-cü il 1 yanvar vəziyyətinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünü almış şəxslərin ümumi sayı 382,0 min nəfər olmuş, 2011-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən 11,3 dəfə, 2016-cı ilə nisbətən 7,0 dəfə, 2022-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən isə 27,6 faiz artmışdır. Təqaüdlərin bir nəfərə düşən orta aylıq məbləği 119,14 manat təşkil etmiş və 2021-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən 26,2 faiz artmışdır [16].

2019-cu il aprelin 1-dək kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlərə görə sosial müavinət alan şəxslərə həmin sosial müavinətin əvəzinə, əmək pensiyası alan və döyüşən ordunun tərkibində xidmət etmiş müharibə iştirakçılarına (Böyük Vətən müharibəsi iştirakçıları istisna olmaqla), habelə döyüş əməliyyatı aparılan ölkədə hərbi xidmət borcunu yerinə yetirmiş hərbi qulluqçulara əmək pensiyasının sığorta hissəsinə əlavə əvəzinə “Müharibə veteranlarına Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü” təsis edilmiş və 2019-cu il aprelin 1-dən onun aylıq məbləği 80 manat müəyyən edilmişdir [17].

2019-cu il aprelin 1-dən ümumi səbəblərdən orqanizmin funksiyalarının 81-100 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş müavinət alan şəxslər üçün təsis edilmiş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü əmək pensiyası almaq hüququ olan 81-100 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərə də şamil edilmiş və bu təqaüdün aylıq məbləği 2023-cü il yanvarın 1-dən 54 faiz artırılaraq 200 manata çatdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərman və sərəncamları ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdlərinin aylıq məbləğləri artırılaraq Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmiş şəxslər üçün 2021-ci il yanvarın 1-dən 1800 (artımadək 1500) manat, 2023-cü ilin yanvarın 1-dən isə şəhid, Əfqanıstanda sovet qoşunlarının tərkibində beynəlmiləl borcunu yerinə

yetirərkən həlak olan, itkin düşmüş və məhkəmə qaydasında ölmüş elan edilən hərbi qulluqçuların ailələri üçün 600 (500) manat, müharibə və ya 1990-cı ilin 20 Yanvar hadisələri ilə əlaqədar orqanizmin funksiyalarının 81-100 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərə 500 (400) manat, orqanizmin funksiyalarının 61-80 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərə 400 (350) manat, orqanizmin funksiyalarının 31-60 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərə 330 (300) manat, 1941–1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsi iştirakçlarına, İkinci Dünya müharibəsi dövründə Leningrad şəhərinin mühasirəsi zamanı şəhərin müəssisələrində, idarə və təşkilatlarında işləmiş və “Leningradın müdafiəsinə görə” medalı, “Leningrad mühasirəsində yaşayan” döş nişanı ilə təltif edilmiş şəxslər üçün 330 (300) manat müəyyən edilmişdir.

Bununla yanaşı, 2021-ci il yanvarın 1-dən Azərbaycan Respublikasının “Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı” adı verilmiş şəxslərə və ümumi səbəblərdən orqanizmin funksiyalarının 81-100 faiz pozulmasına görə gözdən əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərə aylıq məbləğləri müvafiq olaraq 2000 və 210 manat (2023-cü ilin yanvarın 1-dən 300 manat) olmaqla Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdləri təsis edilmişdir. Bundan əlavə, 2023-cü il yanvarın 1-dən orqanizmin funksiyalarının 81-100 faiz pozulmasına görə və ya 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərə qulluq edən şəxslərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünün aylıq məbləği 25 faiz artırılaraq 100 manata çatdırılmışdır [18, 19].

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin həmin tarixli digər Fərmanına əsasən, əmək kitabçasında müvafiq qeydiyyat aparılan əsas iş yeri üzrə elmi müəssisə və təşkilatlarda və ya təhsil müəssisələrində azı 25 il çalışmış, elmi dərəcəsi olan, işləməyən, əmək pensiyası hüququ olan şəxslərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü təsis edilmiş və 2023-cü il yanvarın 1-dən onun aylıq məbləği artırılaraq elmlər doktoru elmi dərəcəsinə görə 500 manat, fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə görə isə 300 manat müəyyən olunmuşdur [20, 21].

Eyni zamanda, ünvanlı dövlət sosial yardımı proqramı uğurla icra olunur və ölkədə sosial rifah halının yaxşılaşması və dövlət sosial yardım təyinatında ünvanlılığın təminatına nəzarətin gücləndirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir. 2023-cü il yanvarın 1-i vəziyyətinə 65,5 min aztəminatlı ailənin 290,8 min üzvü ünvanlı dövlət sosial yardımı almış və onun bir nəfərə düşən orta aylıq məbləği 88,09 manat təşkil etmiş və əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən ünvanlı dövlət sosial yardımını alan ailə üzvlərinin sayı 50 faiz, onun bir nəfərə düşən orta aylıq məbləği isə 37 faiz artmışdır [22].

Nəticə

“Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsi” başlığı altında yazılan məqalənin nəticələrinin ümumiləşdirərək aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Ölkə əhalisinin rifah halının yaxşılaşdırılması aparılan sosial iqtisadi siyasətin mühüm prioritetlərindən biridir.

2. Son illərdə bu sahədə ciddi irəliləyişlərə nail olunmuş, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, sosial ödənişlərin artırılması istiqamətində ardıcıl addımlar atılmışdır. 2019-cu ildən ötən dövrdə ölkəmizdə əməkhaqqı, pensiya və digər sosial ödənişlərin artırılmasını nəzərdə tutan ardıcıl islahatlar həyata keçirilmişdir. Pandemiya dövründə məşğulluğa və sosial rifaha dəstək yönündə genişmiqyaslı tədbirlər aparılması nəticəsində dövlət və özəl sektorda muzzla çalışan işçilərin iş yerlərinin və əməkhaqqı gəlirlərinin qorunmasına nail olunmuş, sosial ödənişlərin davamlılığı təmin edilməklə, əsasən həssas qruplardan olan vətəndaşlara sosial təminat növləri (pensiya, təqaüd, müavinət) üzrə ödənişlərin davamlılığı təmin edilmiş, aztəminatlı işsiz şəxsləri əhatə edən birdəfəlik ödəmə proqramına, məşğulluq imkanlarının artırılması üçün ödənişli ictimai işlərə cəlb olunmuş, özünüməşğulluq proqramı çərçivəsində ailə kiçik təsərrüfatların qurulmasına başlanılmışdır.

3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” ölkənin sosial inkişafına dair növbəti onillikdə dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyətin reallaşması istiqamətində bir sıra hədəflərin həyata keçirilməsi nəticəsində sosial təminat sisteminin daha effektiv və ədalətli olması hesabına aşağıgəlirli və yoxsulluğa həssas təbəqənin, əlilliyi olan şəxslərin, o cümlədən sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşadək uşaqların sosial müdafiəsi və sosial təminatı

gücləndiriləcək, ölkədə pensiya, müavinət, təqaüd və digər sosial ödənişlərin minimum məbləğlərinin layiqli səviyyəsinə nail olunacaq, pensiya təminatı sisteminin uzunmüddətli inkişafı üçün onun maliyyə dayanıqlığı gücləndiriləcək, pensiya məbləğinin ödənilən sığorta haqqına mütənasibliyi artırılacaqdır.

Fərhad Qubatov

Azərbaycan Respublikasında əhalinin sosial müdafiəsinin inkişaf tendensiyaları

Xülasə

Məqalədə əhalinin sosial müdafiəsi və rifah halının yaxşılaşdırılması sahəsində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər haqqında analitik məlumatlar yer almışdır. Sosial müdafiə sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, sosial müavinətlərin, təqaüdlərin artırılması, habelə son dövrlərdə təsis edilmiş yeni növ sosial müavinətlər və təqaüdlər barədə məlumatlar qeyd edilmişdir.

Əhalinin sosial müdafiəsini xarakterizə edən statistik göstəricilərin dinamikasına dair məlumatlar məqalədə cədvəl və şəkil formasında öz əksini tapmışdır. Məqalədə göstərilən statistik məlumatlar iqtisadçılar, siyasətçilər, sosioloqlar və digər mütəxəssislər tərəfindən istifadə edilə bilər.

Фархад Губатов

Тенденции развития социальной защиты населения в Азербайджанской Республике

Резюме

В статье приводится аналитическая информация о мерах, реализуемых государством в сфере социальной защиты и благосостояния населения страны, совершенствовании законодательства в сфере социальной защиты, увеличении размеров социальных пособий, стипендий, а также о новых видах социальных пособий и стипендий, установленных в последнее время.

Информация о динамике статистических показателей, характеризующих социальную защиту населения в статье представлена в виде таблиц и рисунков. Статистические данные могут быть использованы экономистами, политиками, социологами и другими специалистами.

Farhad Gubatov

Development trends of social protection of population in the Republic of Azerbaijan

Summary

The article contains analytical information on the measures implemented by the state in the field of social protection and improvement of the welfare of the population. It also provides information on improvement of legislation in the field of social protection, increase in social benefits and pensions, as well as the new recently assigned types of social benefits and pensions.

Information on the dynamics of statistical indicators characterizing the social protection of the population is reflected in the article in the form of table and picture. The statistical data presented in the article could be used by economists, politicians, sociologists and other specialists.

Ədəbiyyat

1. <https://president.az/az/articles/view/58529>
2. <https://sosial.gov.az/3401>
3. <https://e-qanun.az/framework/46813>
4. https://stat.gov.az/source/healthcare/az/002_1_8.xls
5. https://stat.gov.az/source/healthcare/az/002_1_3.xls
6. https://stat.gov.az/source/healthcare/az/002_1_2.xls
7. https://stat.gov.az/source/healthcare/az/002_1_4.xls
8. <https://e-qanun.az/framework/41568>
9. <https://e-qanun.az/framework/43114>
10. <https://e-qanun.az/framework/48769>

11. https://stat.gov.az/source/healthcare/az/002_1_1.xls
12. https://stat.gov.az/source/healthcare/az/002_1_7.xls
13. https://stat.gov.az/source/healthcare/az/002_1_8.xls
14. <https://e-qanun.az/framework/48722>
15. <https://e-qanun.az/framework/49446>
16. https://stat.gov.az/source/healthcare/az/002_1_10.xls
17. <https://e-qanun.az/framework/41954>
18. <https://e-qanun.az/framework/41983>
19. <https://e-qanun.az/framework/53191>
20. <https://e-qanun.az/framework/46647>
21. <https://e-qanun.az/framework/53197>
22. https://stat.gov.az/source/healthcare/az/002_1_9.xls

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 26.01.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 29.01.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 01.05.2023

UOT: 33:311

DOI: 10.338.70/2413-6557-2023-9-2-30-37

ÖLKƏDƏ TAXIL MƏHSULLARININ İSTEHSALININ STATİSTİK MODELLƏŞDİRİLMƏSİ

Saleh Mövlamov

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzinin
Elmi araşdırmalar və statistik tədqiqat şöbəsinin baş iqtisadçısı, i.ü.f.d.
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: saleh.movlamov@stat.gov.az*

Yelena Hacıyeva

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzinin
Məlumatların toplanması texnologiyaları
və statistik modelləşdirmə şöbəsinin rəisi
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: yelena.haciyeva@stat.gov.az*

Açar sözlər: taxıl istehsalı, bitkilərin əkin sahələri, dənلیلər və dənli paxlalı bitkilərin məhsuldarlığı, mineral gübrələr, iqlim dəyişikliyi.

Ключевые слова: производство зерна, посевные площади растений, урожайность зерновых и зернобобовых культур, минеральные удобрения, изменение климата.

Keywords: grain production, cultivated areas of plants, productivity of cereals and grain legumes, mineral fertilizers, climate change.

Kəskin iqlim dəyişikliyi, iqtisadi, maliyyə və sosial böhranlar taxıl məhsullarının istehsalına və istehlakına təsir göstərməkdədir. Taxıl məhsulları strateji xarakter daşdığı üçün onun istehsalı və istehlakının müasir elmi statistik metod və vasitələrlə (faktor, korrelyasiya, reqressiya, klaster təhlili, süni intellekt, soft computing, machine learning və s.) modelləşdirilməsi və düzgün proqnozlaşdırılması tədqiqatçılar üçün aktual olaraq qalır.

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin təsnifatına əsasən, taxıl dənli bitkilər və dənli paxlalı bitkilər kateqoriyalarına ayrılır. 2015-ci ildə keçirilmiş kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması üzrə taxılın əkin sahəsinə aşağıdakı bitkilərin əkin sahələri daxildir [8]:

1. Dənli bitkilər: Payızlıq buğda, payızlıq çovdar, payızlıq arpa, yazlıq buğda, yazlıq çovdar, yazlıq arpa, vələmir (yulaf), pərinç, dən üçün qarğıdalı, qarabaşaq, darı, çəltik, sorqo dən üçün, digər dənلیلər.

2. Dənli paxlalı bitkilər: Noxud (nut), lobyə, mərci, lərgə, maş, yemlik paxlalılar, digər dənli paxlalılar.

Taxıl məhsulları təsnifata əsasən ərzaq taxılına və qeyri-ərzaq taxılına (yem üçün, toxum üçün və s.) ayrılır. Ərzaq taxılına buğda, çovdar, çəltik (düyü), qarabaşaq, darı və s. daxildir. Yemlik taxıla isə arpa, yulaf, dən üçün qarğıdalı, sorqo, taxıl qarışığı və s. daxildir [3]. Taxılın ərzaq və yemlik taxıla bölünməsi şərtidir. Yəni, taxılın bəzi növləri, məsələn, arpa, yulaf, dən üçün qarğıdalı və s. həm yemlik, həm də ərzaq üçün istifadə olunur.

Taxıl məhsullarının strateji əhəmiyyəti eyni zamanda onun insanların qida təminatında xüsusi rol oynamasında əhəmiyyətilə əlaqədardır. Yəni, insanın gündəlik qida rasionunun, istehlak etdiyi enerjinin 50 faizə qədəri taxıl məhsullarının hesabına ödənilməlidir [4,5]. Fizioloji normaya əsasən 1 kq çəkisi olan adam bir gündə 25 kkal enerji sərf edir [5]. Əgər kişilərin normal çəkisini 70 kq və qadınların normal çəkisini 60 kq götürsək onda bir gündə kişilər 1750 kkal, qadınlar 1500 kkal enerji istehlak edir. İstehlak edilən enerjinin 50 faizi, kişilər üçün 875 kkal, qadınlar üçün 750 kkal taxıl məhsullarının payına düşür.

Birləşmiş millətlər təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı ərzaq məhsullarının qidalılıq normasına görə 100 qram taxılın orta enerji dəyərini təqribən 332 kkal (qarğıdalı-356, arpa-368, düyü-360, çövdar-319, soya-335, buğda-249 kkal) götürsək, onda, bir normal çəkili adamın gündəlik taxıla olan tələbatı kişi üçün $875/332=263$ qram, qadın üçün $750/332=225$ qram olar[5]. Normal çəkiyə malik adamın taxıla olan illik tələbatı isə kişi üçün 95 kq, qadın üçün isə 82.1 kq olar. Hesablamalar zamanı adamların fiziki və zehni işlə məşğulluğu, iqtisadi fəal və ya qeyri-fəal olmaları, təbii-iqlim şəraiti, mövsüm və başqa amillər nəzərə alınmamışdır və bu göstəricilər də gündəlik enerji ehtiyacına təsir edir.

Klassik hesablama metoduna əsasən, hesablanmış istehlak səbətinin nöqşanlarını aradan qaldırmaq üçün Avropa İttifaqı ölkələri əhalinin cins və yaş qrupları üzrə enerji tələbatını əsas götürür. Əhalinin cins və yaş qrupu üzrə qida enerjisinə olan tələbatı Avropa İttifaqı ölkələrində aşağıdakı cədvəldə göstərildiyi kimidir [1].

Cədvəl 1

Avropa İttifaqı ölkələrində əhalinin cins və yaş qrupu üzrə qida enerjisinə olan tələbatı [1]

Yaş	kişilər		Qadınlar	
	kkal	MJ	kkal	MJ
0-3 aylıq	545	2.28	518	2.16
0-4 aylıq	690	2.89	645	2.69
7-9 aylıq	825	3.44	765	3.20
10-12 aylıq	920	3.85	865	3.61
1-3 yaş	1230	5.15	1165	4.86
4-6 yaş	1715	7.16	1545	6.46
7-10 yaş	1970	8.24	1740	7.28
11-14 yaş	2220	9.27	1845	7.92
15-18 yaş	2755	11.51	2110	8.83
19-50 yaş	2550	10.60	1940	8.10
51-59 yaş	2550	10.60	1900	8.00
60-64 yaş	2380	9.93	1900	7.99
65-74 yaş	2330	9.71	1900	7.96
75 + yaş	2100	8.77	1810	7.61
Hamiləlik dövrü			+200	+0.8
Laktasiya dövrü, 1 aylıq			+450	+1.9
Laktasiya dövrü, 2 aylıq			+530	+2.2
Laktasiya dövrü, 3 aylıq			+570	+2.4

Taxıl məhsullarının istehsalının modelləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması üçün ilk növbədə əkin sahəsinə, məhsul yığımına, məhsuldarlığa, vegetasiya dövründə yağıntının miqdarına və istifadə olunan gübrələrə dair məlumatların statistik tədqiqatını nəzərdən keçirək. Bu tədqiqatın əsas məqsədi anomal göstəriciləri müəyyən etmək, orta kəmiyyətin xətasını azaltmaq və modelin adekvat və keyfiyyətli olmasını təmin etməkdir.

Müasir rəqəmsal texnologiyaların statistik tədqiqatlara tətbiqi, irihəcmli məlumatların bazasından istifadə etməklə ekonometrik modellərin, xüsusən reqressiya modellərinin qurulmasına imkan verir.

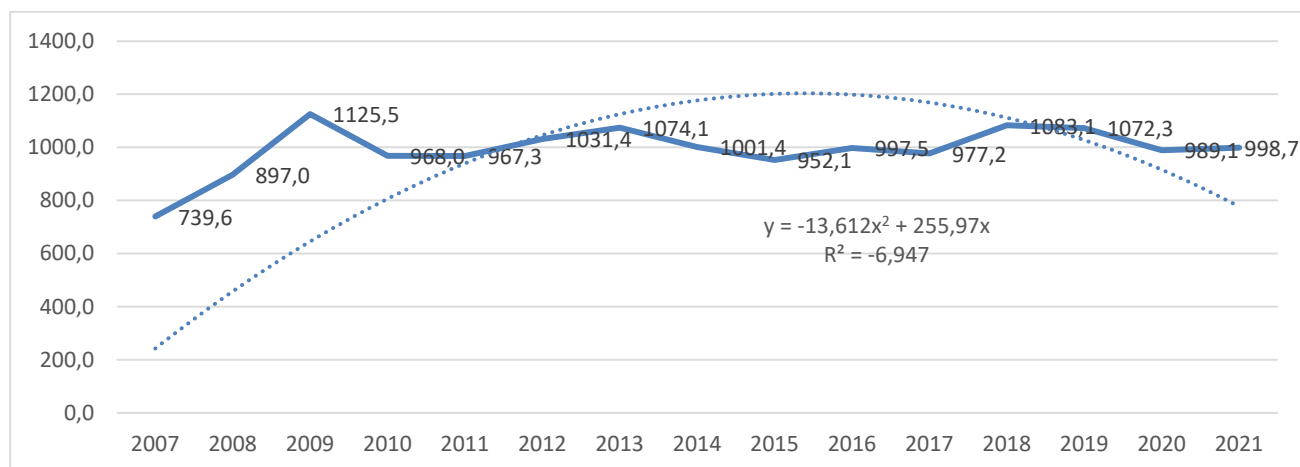
Tərtib olunan reqressiya modellərinin parametrləri statistikanın ümumiləşdirici göstərici olan orta kəmiyyətə görə hesablanır. Orta kəmiyyət isə real olmayan ədəd olduğuna görə xətalı olur və bu xətanın səviyyəsini müəyyən etməyə ehtiyac yaranır. Əgər xəta böyükdürsə, onda, tərtib edilmiş model adekvat və keyfiyyətli olmur. Belə modelə əsasən, hesablanmış proqnozlar da keyfiyyətsiz (qeyri-dəqiq) olur. Ona görə, modelin tərtibindən əvvəl məlumatların tədqiqi, riyazi-statistik xarakteristikalarının tapılması modelləşdirmə prosesinin ilkin, başlanğıc mərhələsi hesab olunur.

Taxıl məhsullarının istehsalının modelləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması üçün 2007-2021-ci illər üzrə taxıl bitkilərinin əkin sahəsi, məhsul yığımı, hektardan məhsuldarlıq, istifadə edilmiş mineral gübrə, il ərzində yağıntının miqdarına dair makro məlumatların dinamikasının statistik tədqiqi aparılmış tədqiqatın əsas məqsədidir.

Taxıl məhsullarının istehsalına təsir edən əsas amillərin dinamikası [7]

İllər	Taxılın əkin sahəsi, min hektar	Taxıl məhsulunun istehsalı, min ton	Məhsuldarlıq, ton/hektar	İstifadə edilmiş mineral gübrə, 100% qidalı maddə hesabı ilə, kq/ha	İl ərzində yağıntının miqdarı, mm
2007	739,6	2004,4	2,7	22	458,0
2008	897,0	2498,3	2,8		443,1
2009	1125,5	2988,3	2,7	14	571,2
2010	968,0	2000,5	2,1	20	499,8
2011	967,3	2458,4	2,5	15	605,8
2012	1031,4	2802,2	2,7	20	457,9
2013	1074,1	2955,3	2,8	20	453,0
2014	1001,4	2383,3	2,4	23	387,7
2015	952,1	2999,4	3,2	21	472,6
2016	997,5	3065,1	3,1	51	570,7
2017	977,2	2928,8	3,0	62	393,6
2018	1083,1	3309,2	3,0	86	436,1
2019	1072,3	3538,5	3,2	89	391,4
2020	989,1	3257,1	3,2	88	435,0
2021	998,7	3363,0	3,3	66	381,1

2007-2021-ci illər üzrə taxılın əkin sahəsinin qrafiki aşağıdakı kimidir.

Şəkil 1. 2007-2021- ci illər üzrə taxılın əkin sahəsi, min hektarla

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, 2021-ci ildə taxılın əkin sahəsi 2018-ci ildə olan əkin sahəsilə müqayisədə azalmışdır.

Verilmiş göstəricilərin riyazi-statistik xarakteristikaları aşağıdakı kimidir (hesablama prosesində SPSS proqram paketindən istifadə edilmişdir):

Cədvəl 3

Göstəricilərin riyazi-statistik xarakteristikaları

Variasiya göstəriciləri	Taxılın əkin sahəsi	Taxıl məhsullarının istehsalı	Məhsuldarlıq	İstifadə edilmiş mineral gübrələr	İllik yağıntının miqdarı
Orta qiymət	991,62	2836,78667	2,85333333	39,8	463,8
Orta qiymətin standart xətası	23,5796486	122,474818	0,0893717	7,92115913	18,1934604
Median	997,5	2955,3	2,8	22	453
Moda	#N/A	#N/A	2,7	20	#N/A
Orta qiymətdən standart kənarlaşma	91,3235864	474,342929	0,34613512	30,6785174	70,462969
Dispersiya	8339,99743	225001,214	0,11980952	941,171429	4965,03
Eksess	3,49795039	-0,6229374	-0,1514981	-1,2087957	-0,1786747
Asimmetriya	-1,3667387	-0,5056743	-0,6531532	0,64005341	0,84422803
İnterval	385,9	1538	1,2	89	224,7
Minimum	739,6	2000,5	2,1	0	381,1
Maksimum	1125,5	3538,5	3,3	89	605,8
Cəm	14874,3	42551,8	42,8	597	6957
Müşahidələrin sayı	15	15	15	15	15
Ən böyük	1125,5	3538,5	3,3	89	605,8
Ən kiçik	739,6	2000,5	2,1	0	381,1
Etibarlılıq intervalı (95%)	50,5733164	262,682358	0,19168324	16,9891966	39,0210916
Variasiya əmsalı	0,09	0,17	0,12	0,77	0,15
Dayanıqlıq əmsalı (1-vc)	0,91	0,83	0,88	0,23	0,85
Orta kəmiyyətin xətası (%)	2,4	4,3	3,1	19,9	3,9

Cədvəldən görüldüyü kimi orta kəmiyyətin standart xətası taxılın əkin sahəsi üzrə 2.4%, taxıl məhsullarının istehsalı üzrə 4.3%, hər hektarın məhsuldarlığı üzrə 3.1%, istifadə olunmuş mineral gübrələr üzrə 19.9%, illik yağıntının miqdarı üzrə 3.9% olmuşdur. 95% etibarlılıq intervalında orta kəmiyyətin standart xətası 5 faiz şərtində həmin göstəricilərdən istifadə etmək olar.

Variasiya əmsalının qiyməti taxılın əkin sahəsi üzrə 0.09, taxıl məhsullarının istehsalı üzrə 0.17, hər hektardan məhsuldarlıq üzrə 0.12, istifadə olunmuş mineral gübrə üzrə 0.77 və illik yağıntının miqdarı üzrə 0.15 olmuşdur.

Əgər variasiya əmsalının qiyməti 0.33-dən kiçikdirsə həmin göstəricidən istifadə etmək olar. Bu tədqiqatda ancaq istifadə olunmuş mineral gübrələr göstəricisinin variasiya əmsalı digər göstəricilərlə müqayisədə böyükdür, yəni 0.771 (77%)-dir. Bu əmsalın böyüklüyü bu göstərici üzrə orta kəmiyyətin xətasının yüksək olması deməkdir.

Dayanıqlıq əmsalları taxılın əkin sahəsi üzrə 0.91, taxıl məhsullarının istehsalı üzrə 0.83, hər hektara məhsuldarlıq üzrə 0.88, istifadə olunmuş mineral gübrə üzrə 0.23 və illik yağıntının miqdarı üzrə 0.85 olmuşdur. Dayanıqlıq əmsalının vahiddən uzaqlaşması variasiyasının böyüklüyünü göstərir. Tədqiq olunan göstəricilərdən ancaq istifadə edilmiş mineral gübrələrdə dayanıqlıq əmsalı aşağıdır (0.23).

Cədvəldən görüldüyü kimi, 4 göstərici üzrə asimmetriya və eksess əmsallarının mütləq qiymətləri vahiddən kiçikdir. Belə halda ədədlərin (rəqəmlərin) paylanması normal paylanmadan kəskin fərqlənir. Ədədlərin paylanması normal olmadıqda onları qruplaşdırmaq lazımdır. Bu əməliyyat klaster təhlili adlanır və müxtəlif proqram paketləri (SPSS, R və s.) vasitəsilə yerinə yetirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, taxıl məhsullarının istehsalı bir neçə amildən (əkin sahəsi, təbii iqlim şəraiti, investisiya xərcləri, aqrotexniki xidmət və s.) asılı olduğu üçün, modelləşdimə zamanı çox ölçülü statistik təhlildən istifadə edilməlidir. Yəni, çox ölçülü orta qiymət, dispersiya, asimmetriya, eksess və digər variasiya göstəriciləri hesablanmalı, çox ölçülü normallıq yoxlanılmalıdır. Eyni zamanda verilmiş ilkin məlumatların qruplaşdırılması da çox ölçülü olmalıdır. Bu zaman tərtib edilmiş model daha adekvat və dəqiq olur. Çoxölçülü statistik təhlil xüsusi proqramlar (SPSS, SAS, STATA, R, Python və s.) vasitəsilə mümkündür.

Tədqiqat üçün nəzərdə tutulmuş göstəricilərin korrelyasiya təhlilini SPSS proqram paketilə apararaq nəticə aşağıdakı kimi olar.

Cədvəl 4

Göstəricilərin korrelyasiya əmsalları

Göstəricilərin adı	Taxılın əkin sahəsi	Taxıl məhsulunun istehsalı	Məhsuldarlıq	İstifadə edilmiş mineral gübrə	İllik yağıntının miqdarı
Taxılın əkin sahəsi	1				
Taxıl məhsullarının istehsalı	0,644881	1			
Məhsuldarlıq	0,165122	0,851574	1		
İstifadə edilmiş mineral gübrələr	0,228008	0,717661	0,708956	1	
İllik yağıntının miqdarı	0,044739	-0,26164	-0,33832	-0,50703	1

Korrelyasiya əmsalları cədvəlindən göründüyü kimi taxılın əkin sahəsilə taxıl məhsullarının istehsalı arasında korrelyasiya 0.64, taxıl məhsullarının istehsalı ilə taxıl bitkisinin məhsuldarlığı arasında korrelyasiya 0.85, istifadə edilmiş mineral gübrələrlə taxıl məhsullarının istehsalı arasında korrelyasiya 0.72, istifadə olunmuş gübrələrlə məhsuldarlıq arasında korrelyasiya 0.71 olmuşdur. Mənfi əmsallar isə əlaqənin tərs olduğunu ifadə edir. Əgər, korrelyasiya əmsalı 0.5-dən böyükdürsə əlaqə əhəmiyyətli hesab edilir.

Yuxarıda verilmiş göstəriciləri aşağıdakı dəyişənlərlə işarə edək:

Y- istehsal olunmuş taxılın miqdarı, tonla;

X₁- hektardan məhsuldarlıq, ton/hektar;

X₂- istifadə edilmiş mineral gübrə, 100% qidalı maddə hesabı ilə, kq/ha

X₃- il ərzində yağıntının miqdarı, mm;

X₄- taxılın əkin sahəsi, min hektar.

Bu göstəricilərin reqressiya təhlili SPSS proqram paketilə aparılmışdır, tərtib olunacaq model aşağıdakı kimidir.

$$Y = 961.233 * X_1 + 1.525 * X_2 - 0.002 * X_3 + 2.591 * X_4 - 2527.06$$

Modelin adekvat olması üçün F statistikası, t statistikası, avtokorrelyasiya və sair parametrlər cədvəl qiymətilə müqayisə edilməlidir, yəni yoxlanılmalıdır.

Fişer meyarının verilmiş model üzrə qiyməti F=296.525, cədvəl qiyməti isə F_{4,0.05}=6.39-dur. Buradan göründüyü kimi, F>F_{4,0.05} olur.

t-student meyarının qiyməti sərbəst hədd üçün t₀= -11.065, birinci hədd üçün t₁=17.8, ikinci hədd üçün t₂=2.266, üçüncü hədd üçün t₃= -0.091, dördüncü hədd üçün t₄=16.032, t-student meyarının cədvəl qiyməti 2.132 –dir. Korrelyasiya əmsalı R=0.996, determinasiya əmsalı R²=0.992, avtokorrelyasiya DW=1.588–dir. Determinasiya əmsalının vahidə yaxın olması asılı və sərbəst dəyişənlər arası yüksək korrelyasiyanı göstərir.

Reqressiya modelinin parametrlərinin cədvəl qiymətlərilə müqayisəsi göstərir ki, ikinci və üçüncü hədd (hər hektara məhsuldarlıq və yağıntının miqdarı) modeldən çıxarılmalıdır. Çünki bu parametrlərin mütləq qiyməti cədvəl qiymətindən aşağıdır. Birinci və sonuncu hədd üzrə t-student əmsallarının mütləq qiymətləri isə (əkin sahəsi və istifadə olunan gübrə) cədvəl qiymətindən yuxarıdır.

Yuxarıda göstərilmiş şərtləri nəzərə alsaq modelin son variantı aşağıdakı kimi olar:

$$Y = 961.233 * X_1 + 2.591 * X_4 - 2527.06$$

Modeldən görüldüyü kimi, istehsal olunmuş taxılın miqdarı hektardan, məhsuldarlıqdan, əkin sahəsindən daha çox asılıdır. Parametrin qiymətinə görə il ərzində yağıntının miqdarı isə əhəmiyyətli təsirə malik deyildir. Ona görə, tədqiqatın konkret iqtisadi rayonlar üzrə aparılması məqsədə uyğundur. Eyni zamanda, suvarma sistemlərindən götürülən suyun miqdarını və vegetasiya dövrü yağıntının miqdarını nəzərə almaq modelin keyfiyyətini yüksəldər.

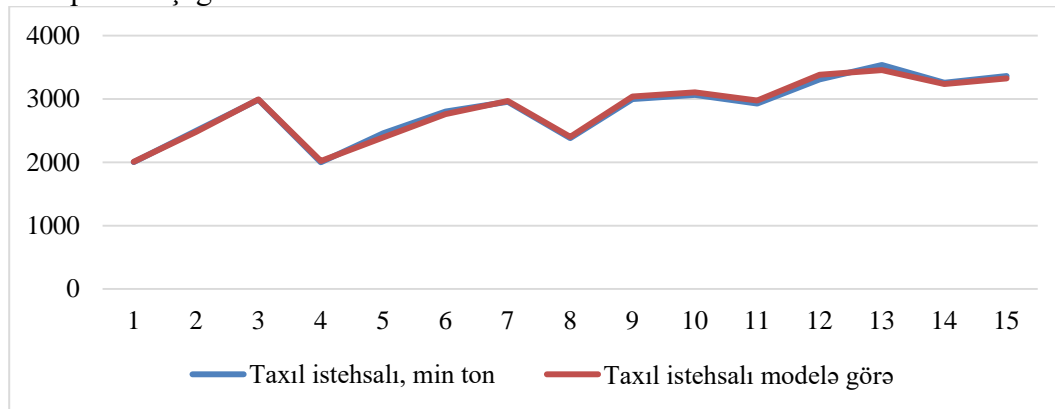
Tərtib olunmuş modelə əsasən, taxılın istehsal göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 5

Modelin interpoliyası göstəriciləri

İllər	Taxıl istehsalı, min ton	Hər hektardan məhsul, ton/ha	Hər hektara verilən gübrə, kq	İllik yağıntının miqdarı	Əkin sahəsi, min hektar	Taxıl istehsalı modelə görə, min ton	Mütləq xəta	Nisbi xəta, faizlə
1	2	3	4	5	6	7	8=2-7	9=8/2*100
2007	2004,4	2,7	22	458	739,6	2009,26	-4,8589	-0,2424
2008	2498,3	2,8	...	443,1	897,0	2480,01	18,2946	0,73228
2009	2988,3	2,7	14	571,2	1125,5	2994,81	-6,5119	-0,2179
2010	2000,5	2,1	20	499,8	968,0	2020,51	-20,011	-1,0003
2011	2458,4	2,5	15	605,8	967,3	2393,43	64,9706	2,6428
2012	2802,2	2,7	20	457,9	1031,4	2762,39	39,8086	1,42062
2013	2955,3	2,8	20	453	1074,1	2969,27	-13,968	-0,4726
2014	2383,3	2,4	23	387,7	1001,4	2402,27	-18,968	-0,7959
2015	2999,4	3,2	21	472,6	952,1	3038,74	-39,337	-1,3115
2016	3065,1	3,1	51	570,7	997,5	3104,07	-38,968	-1,2714
2017	2928,8	3	62	393,6	977,2	2975,69	-46,885	-1,6008
2018	3309,2	3,1	86	436,1	1083,1	3382,01	-72,808	-2,2002
2019	3538,5	3,2	89	391,4	1072,3	3455,62	82,8792	2,34221
2020	3257,1	3,2	88	435	989,1	3237,61	19,4899	0,59838
2021	3363,0	3,3	66	381,1	998,7	3326,13	36,8739	1,09646

Cədvəldən görüldüyü kimi, taxıl istehsalının faktiki qiymətilə model əsasında alınmış qiymətlər arasında nisbi xəta 5 faizdən aşağıdır. Bu qiymətin aşağı olması modelin dəqiqlik dərəcəsini yüksəldir. Modelin interpoliyası göstəriciləri ilə taxıl istehsalının faktiki qiymətinin müqayisəli qrafiki aşağıdakı kimidir:

Şəkil 2. Modelin interpoliyası göstəriciləri ilə taxıl istehsalının faktiki qiymətlərinin müqayisəsi, min ton

Təcrübə göstərir ki, məhsul istehsalına eyni zamanda investisiya xərcləri, aqrotexniki xidmət, yağıntının miqdarı, təbii iqlim şəraiti və s. amillər də təsir edir. Bu amillər müxtəlif iqtisadi rayonlarda fərqləndiyinə görə modelin iqtisadi rayonlar üzrə tərtibi daha məqsədə müvafiqdir.

Aparılan statistik tədqiqatda makro məlumatlardan istifadə edilmişdir. İqtisadi rayonlar üzrə taxıl məhsullarının istehsalının modelləşdirilməsi mikro statistik məlumat (big data) bazasının yaradılmasını tələb edir. Mikro statistik məlumat bazalarının strukturu beynəlxalq statistika standartlarına uyğunlaşdırılmalı, məlumatların qeyri-mərkəzləşdirilmiş formada işlənməsi, təhlili və yayılması üçün rəqəmsal texnologiyalardan geniş istifadə olunmalı, mütəxəssislərin iş yerləri intellektuallaşdırılmalı, ekspert sistemləri, süni intellektlər yaradılmalıdır.

Nəticə

Ölkənin taxıl məhsulları ilə təminatı üçün ayrı-ayrı sahibkarların (hüquqi və fiziki şəxslər-fərdi sahibkar təsərrüfatları, ailə, kəndli təsərrüfatları, ev təsərrüfatları və s.) fəaliyyətinin səmərəli təşkili aşağıdakılardan asılıdır:

-mikro statistik məlumatların (siyahıyaalma, registr, statistik müşahidələr və s.) keyfiyyət göstəricilərinin artırılmasından;

-taxıl məhsulları üçün iqtisadi göstəricilərin (aralıq istehlak xərclər, əlavə dəyər və s.) hər bir konkret məhsul növü üzrə ayrılıqda hesablanmasından;

-statistik tədqiqatın konkret bitki növünü əhatə etməsindən

-aqrar biznesin əsas iştirakçısı olan hüquqi və fiziki şəxslərin müəyyən dövr ərzində müxtəlif növ məhsulların istehsal və satışını həyata keçirməsindən.

Abstrakt göstəricilər (məsələn, cəmi əkin, taxıl) üzrə modellərin tərtibi asimmetrik məlumata əsaslanır. Yəni, payızlıq buğda ilə dən üçün qarğıdalı müxtəlif məhsuldarlığa və aqrotehniki xidmətə, istehsal xərclərinə və s. malikdir. Onlar abstrakt model tərtib etmək, hesablama aparmaq, homogenlik (bircinslik) prinsipini pozur. Nəticədə bircins olmayan məhsullar üzrə orta kəmiyyət hesablanır, bu orta kəmiyyətə əsasən müqayisə, mühakimə aparılır, qərarlar qəbul olunur. Bu qərarlar keyfiyyətsiz və ya intuitiv olur, obyektiv olmur. Deməli, statistik tədqiqatlar konkret taxıl məhsulu (məsələn, payızlıq buğda, çəltik və s.) üzrə aparılmalıdır.

Həmin məhsulların satışından yaranan əlavə dəyər (gəlir, mənfə, aralıq istehlak xərcləri) iqtisadi səmərəliliyin hesablanması üçün əsas götürülməlidir.

Saleh Mövlamov, Yelena Hacıyeva,

Ölkədə taxıl məhsullarının istehsalının statistik modelləşdirilməsi

Xülasə

Məqalədə taxıl məhsullarının istehsalına təsir edən amillər (əkin sahəsi, təbii iqlim şəraiti, istifadə edilmiş mineral gübrə, illik yağıntının miqdarı, məhsuldarlıq) statistik təhlil edilmiş, həmin göstəricilərin riyazi-statistik xarakteristikaları müvafiq proqram paketləri (SPSS, Excel) vasitəsilə hesablanmış, elmi-tədqiqat zamanı verilmiş statistik məlumatların təhlili aparılmışdır. Aparılmış tədqiqatda statistik metodlardan (korrelyasiya, reqressiya, klaster təhlili) istifadə edilərək ekonometrik model (reqressiya modeli) tərtib edilmişdir. Modelin adekvatlığı və dəqiqliyi yoxlanılmış, interpolyasiya göstəriciləri təhlil edilmiş, müvafiq qrafik qurulmuşdur.

Салех Мовламов, Елена Гаджиева,

Статистическое моделирование производства зерновых продуктов в стране

Резюме

В статье проведен статистический анализ факторов, влияющих на производство зерновой продукции (посевная площадь, природно-климатические условия, применяемые минеральные удобрения, количество годовых осадков, урожайность), рассчитаны математико-статистические характеристики этих показателей с использованием соответствующих пакетов программ (SPSS, Excel), в процессе научного исследования проведен анализ данных. В проведенном исследовании была построена эконометрическая модель (регрессионная модель) с использованием статистических методов (корреляционный, регрессионный, кластерный анализ), проверена адекватность и точность модели, проанализированы интерполяционные показатели и построен соответствующий график.

Saleh Movlamov, Yelena Hacıyeva,

Statistical modeling of the production of grain products in the country

Summary

The article carried out a statistical analysis of the factors affecting the production of grain products (sown area, natural and climatic conditions, applied mineral fertilizers, annual precipitation, yield), calculated the mathematical and statistical characteristics of these indicators using the appropriate software packages (SPSS, Excel), scientific research has been carried out. In the study, an econometric model (regression model) was built using statistical methods (correlation, regression,

cluster analysis), the adequacy and accuracy of the model was checked, interpolation indicators were analyzed and a corresponding graph was built.

Ədəbiyyat

1. A Dictionary of Food and Nutrition. Arnold E.Bender. Emeritus Professor of nutrition University of London. David A. Bender. Senior Lecturer in biochemistry University College London. Oxford University Press. Oxford, New York.1995
2. Вопросы Статистики, 1/2001, Москва
3. Вопросы Статистики, 11/2001, Москва
4. <https://egoist24.ru/az/banki-rossii/chtotakoe-veshchestvo-v-ede-mineralnye-veshchestva-v-produktah-pitaniya-iz-chego.html>
5. <https://olimpikfood.ru/az/kashi/skolko-upotreblyat-kalorii-v-den-chtoby-pohudet-kak-schitat-kalorii/>
6. Nutritive factors. Food and Agriculture Organization of the United Nations
7. <https://stat.gov.az/source/agriculture/>
8. 2015-ci il kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2016.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 19.04.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 21.04.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 01.05.2023

UOT: 311.216

DOI: 10.338.70/2413-6557-2023-9-2-38-44

AZƏRBAYCANDA ENERJİ EHTİYATLARININ İSTEHLAKINA DAİR

Şahin Mustafayev

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzinin
Elmi araşdırmalar və statistik tədqiqatlar şöbəsinin rəis müavini
AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: shahin.mustafayev@stat.gov.az*

Açar sözlər: enerji təhlükəsizliyi, enerji istehlakı, beynəlxalq enerji xartiyası, enerji ehtiyatları, dayanıqlı inkişaf.

Ключевые слова: энергетическая безопасность, энергопотребление, международная энергетическая хартия, энергоресурсы, устойчивое развитие.

Keywords: energy security, energy consumption, international energy charter, energy resources, sustainable development.

Energetika ölkənin inkişafı və nəzərdə tutulan sosial-iqtisadi proqramların həllini şərtləndirən baza sahəsi olmaqla, şübhəsiz enerji təhlükəsizliyi və iqtisadi müstəqilliyin həlli problemlərilə sıx əlaqədardır. Bu sfera üçün rəqabət strategiyasının seçilməsi indi və yaxın gələcəkdə əsas məsələ olan iqtisadiyyatın və sosial sahənin inkişaf dinamikasını nəzərə almaqla, bütün sahələrin tarazlaşdırılmış, davamlı, ekoloji cəhətdən təmiz enerjilə təchiz edilməsinin həllilə əlaqəlidir.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın sahələri üzrə enerji ehtiyatlarının istehlakı aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

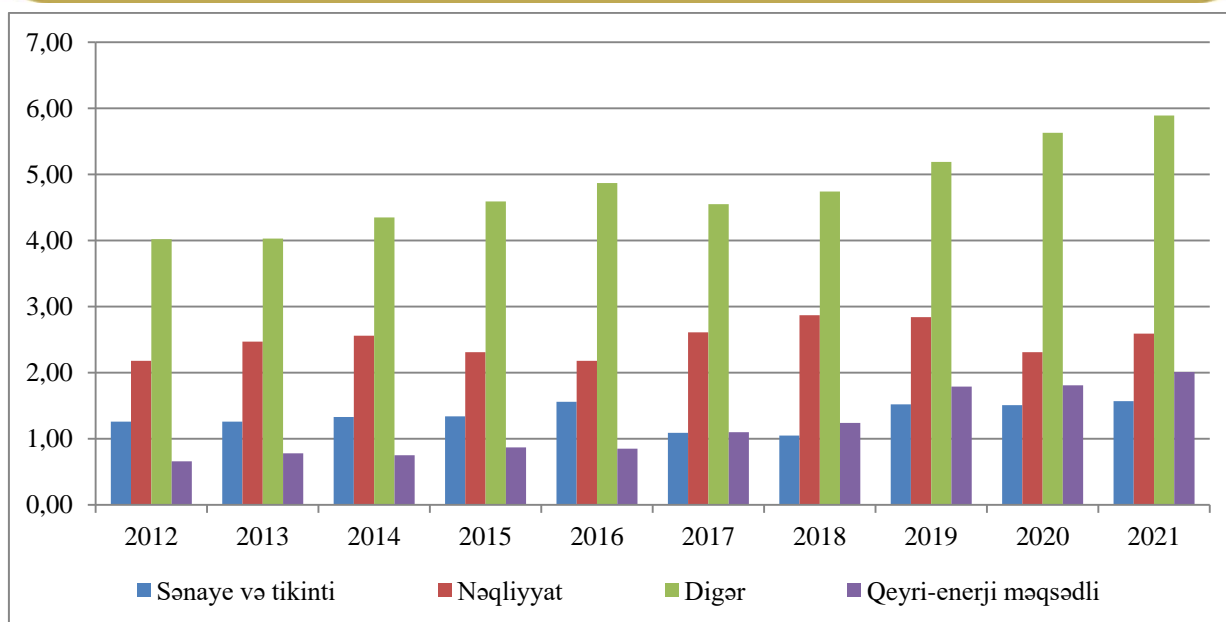
Cədvəl 1

2012-2021-ci illərdə Azərbaycanın əsas iqtisadi sahələri üzrə enerji ehtiyatlarının istehlakı [1]

milyon ton (neft ekvivalenti)

İqtisadiyyatın sahələri	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Sənaye və tikinti	1.26	1.26	1.33	1.34	1.56	1.09	1.05	1.52	1.51	1.57
Nəqliyyat	2.18	2.47	2.56	2.31	2.18	2.61	2.87	2.84	2.31	2.58
İqtisadiyyatın digər sahələri	4.02	4.03	4.35	4.59	4.87	4.55	4.74	5.19	5.63	5.89
Qeyri-enerji məqsədli	0.66	0.78	0.75	0.87	0.85	1.1	1.24	1.79	1.81	2.01
Cəmi	8.12	8.54	8.99	9.11	9.46	9.35	9.9	11.3	11.3	12.05

Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, 2012-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə neft ekvivalentilə enerji ehtiyatlarının istehlakı 8.12 milyon tondan 12.05 milyon tona (48.5%), sənayedə 1.26 milyon tondan 1.57 milyon tona (24.6%), nəqliyyatda 2.18 milyon tondan 2.58 milyon tona (18.8%), iqtisadiyyatın digər sahələri 4.02 milyon tondan 5.89 milyon tona (46.5%), qeyri-enerji məqsədli sahələrdə isə enerji ehtiyatlarının istehlakı 0.66 milyon tondan 2.01 milyon tona (204.5%) yüksəlmişdir.

Şəkil 1. Əsas iqtisadi sahələr üzrə enerji ehtiyatlarının istehlakı

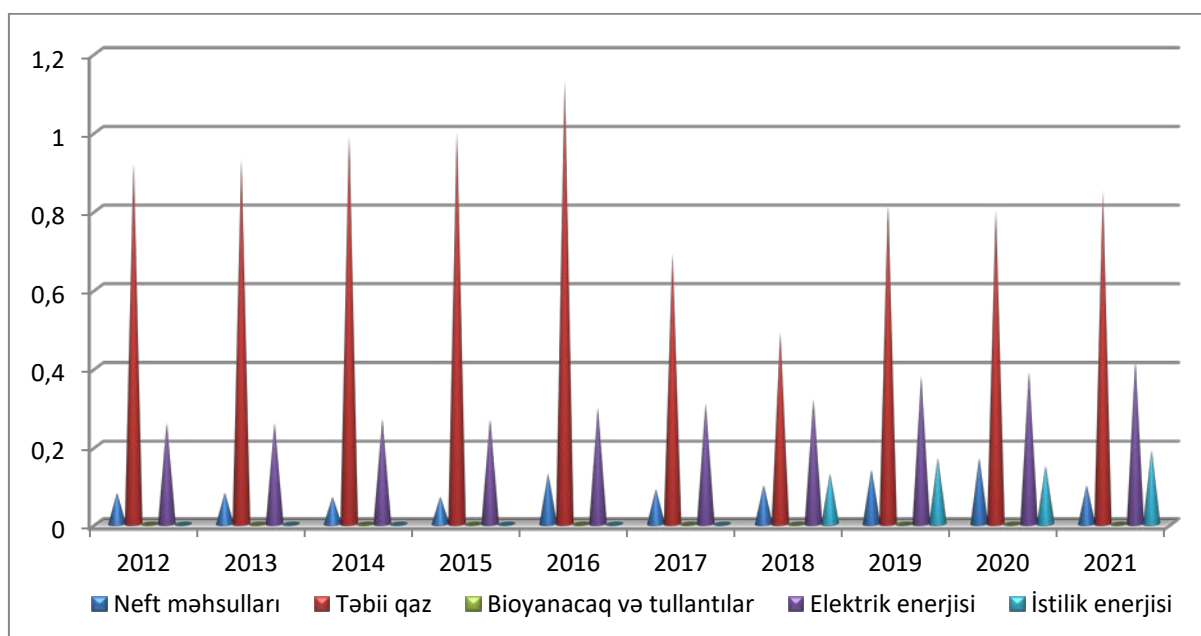
Cədvəl 2

2012-2021- ci illərdə Azərbaycanın sənayesində enerji ehtiyatlarının növləri üzrə istehlakın dinamikası [1]

milyon ton (neft ekvivalenti)

Enerji ehtiyatları	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Neft məhsulları	0.08	0.08	0.07	0.07	0.13	0.09	0.1	0.14	0.17	0.10
Təbii qaz	0.92	0.93	0.99	1.0	1.13	0.69	0.49	0.82	0.80	0.85
Bioyanacaq və tullantılar	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.01
Elektrik enerjisi	0.26	0.26	0.27	0.27	0.3	0.31	0.32	0.38	0.39	0.42
İstilik enerjisi	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.13	0.17	0.15	0.19

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, 2012-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə neft ekvivalentilə sənayedə neft məhsullarının istehlakı 0.08 milyon tondan 0.10 milyon tona (25.0%), elektrik enerjisi istehlakı 0.26 milyon tondan 0.42 milyon tona (61.5%) yüksəlmiş, təbii qaz istehlakı isə 0.92 milyon tondan 0.85 milyon tona (7.6%) düşmüşdür.

Şəkil 2 Sənayedə enerji ehtiyatlarının istehlakı.

Təcrübədə nəqliyyatda enerji ehtiyatlarının növlər üzrə istehlak dinamikası göstəricisindən geniş istifadə olunur. 2012-2021-ci illərdə enerji ehtiyatlarının 3 növü üzrə istehlak dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur.

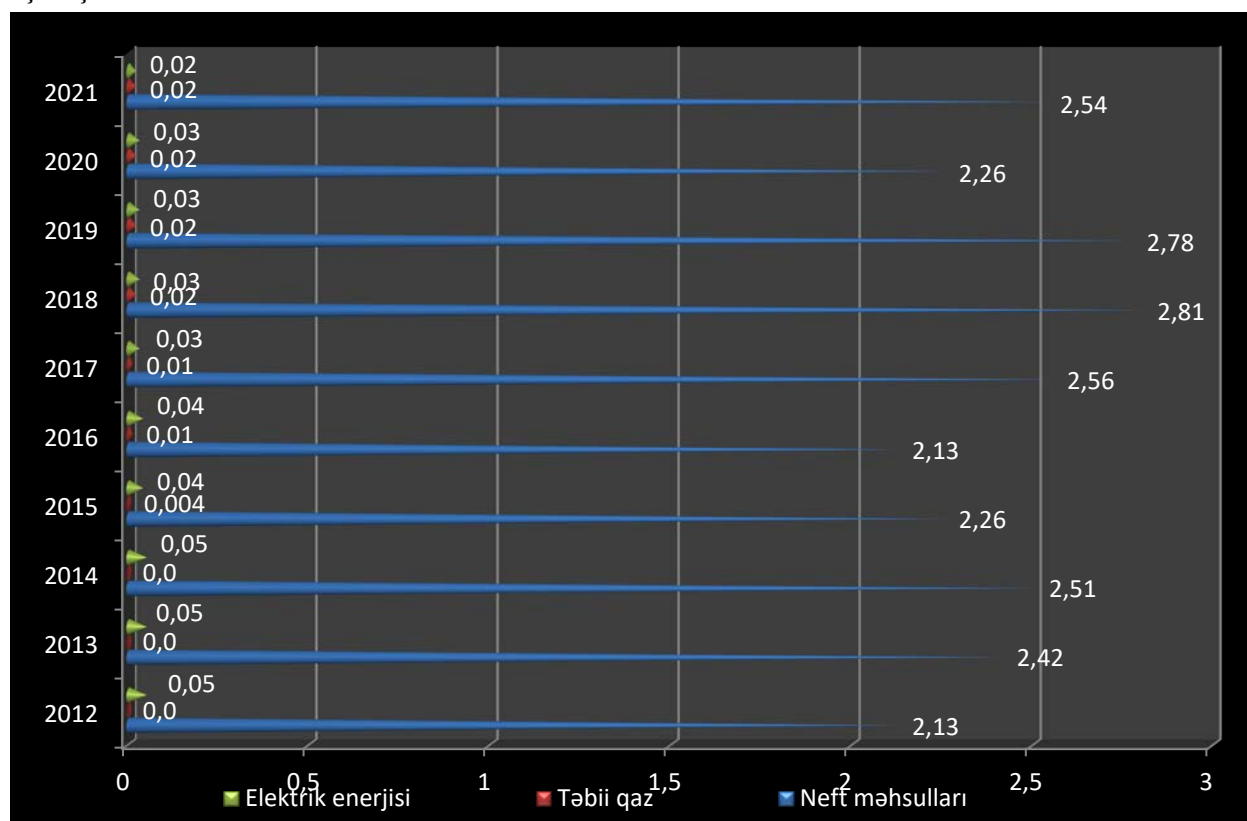
Cədvəl 3

2012-2021-ci illərdə Azərbaycan nəqliyyatında enerji ehtiyatlarının növləri üzrə istehlakın dinamikası [1]

milyon ton (neft ekvivalenti)

Enerji ehtiyatları	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Neft məhsulları	2.13	2.42	2.51	2.26	2.13	2.56	2.81	2.78	2.26	2.54
Təbii qaz	0.0	0.0	0.0	0.004	0.01	0.01	0.02	0.02	0.02	0.02
Elektrik enerjisi	0.05	0.05	0.05	0.04	0.04	0.03	0.03	0.03	0.03	0.02

Cədvəl 3-dən görüldüyü kimi, 2012-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə neft ekvivalentilə nəqliyyatda neft məhsullarının istehlakı 2.13 milyon tondan 2.54 milyon tona (19.2%) yüksəlmiş, elektrik enerjisi istehlakı neft ekvivalenti isə 0.05 milyon tondan 0.02 milyon tona (60.0%) düşmüşdür.

Şəkil 3. Nəqliyyatda enerji ehtiyatlarının istehlakı

Cədvəl 4

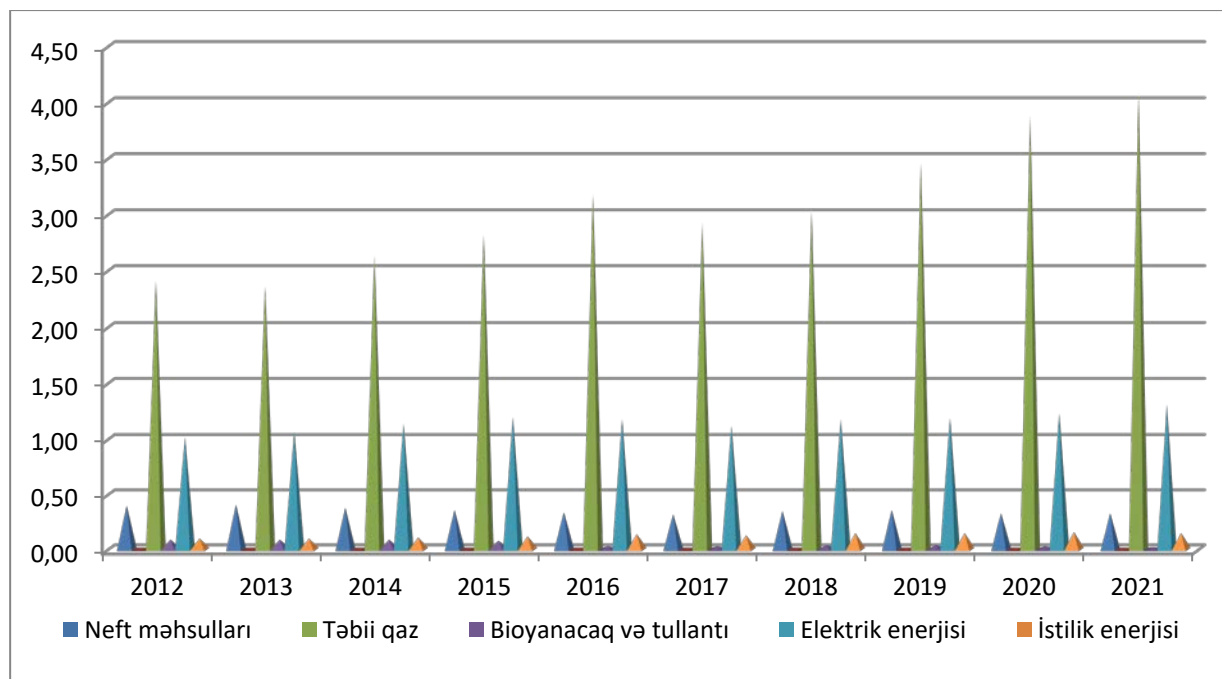
2012-2021-ci illərdə iqtisadiyyatın digər sahələrində enerji ehtiyatlarının növləri üzrə istehlakın dinamikası [1]

milyon ton (neft ekvivalenti)

Enerji ehtiyatları	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Neft məhsulları	0.40	0.41	0.38	0.36	0.34	0.32	0.35	0.36	0.33	0.33
Təbii qaz	2.41	2.36	2.63	2.82	3.18	2.93	3.03	3.46	3.89	4.08
Bioyanacaq və tullantı	0.09	0.09	0.09	0.08	0.03	0.03	0.04	0.04	0.03	0.02
Elektrik enerjisi	1.02	1.07	1.14	1.2	1.18	1.12	1.18	1.19	1.23	1.31
İstilik enerjisi	0.10	0.10	0.11	0.12	0.14	0.13	0.15	0.15	0.16	0.15

Cədvəl 4-dən görüldüyü kimi, 2012-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə neft ekvivalentilə iqtisadiyyatın digər sahələrində neft məhsullarının istehlakı 0.40 milyon tondan 0.33 milyon tona

(17.5%), bioyanacaq və tullantı 0.09 milyon tondan 0.02 milyon tona (77.8%) düşmüş, istilik enerjisi 0.10 milyon tondan 0.15 milyon tona (50.0%), təbii qaz istehlakı 2.41 milyon tondan 4.08 milyon tona (69.3%), elektrik enerjisi 1.02 milyon tondan 1.31 milyon tona (28.4%) yüksəlmişdir.

Şəkil 4. İqtisadiyyatın digər sahələri üzrə enerji ehtiyatlarının istehlakı

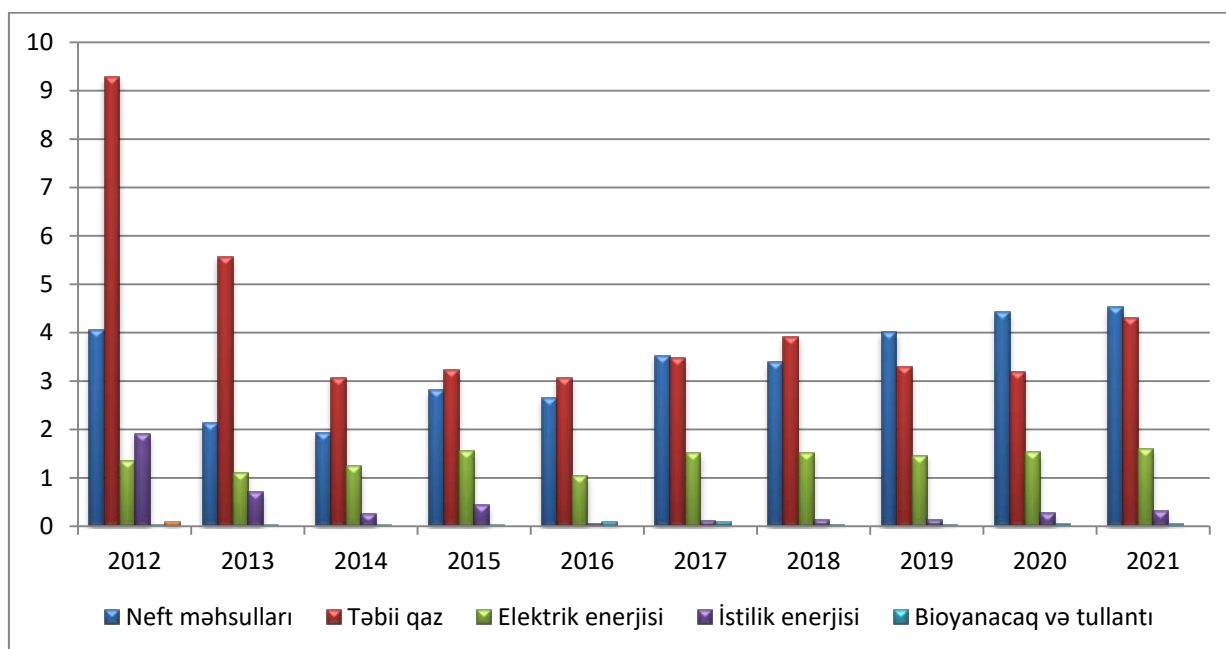
Cədvəl 5

2012-2021-ci illərdə Azərbaycanda enerji ehtiyatlarının növlər üzrə son istehlakın dinamikası [1]

milyon ton (neft ekvivalenti)

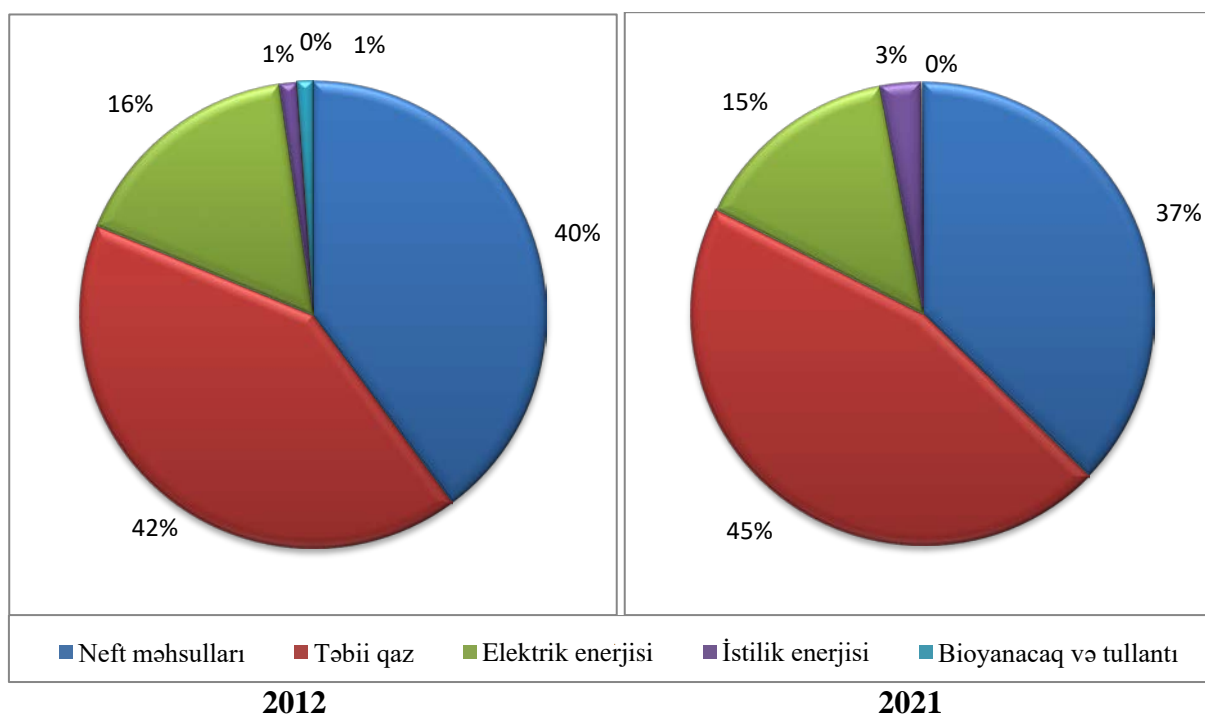
Enerji ehtiyatları	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Neft məhsulları	3.23	3.66	3.68	3.51	3.41	4.04	4.46	4.57	4.07	4.49
Təbii qaz	3.36	3.32	3.65	3.854	4.36	3.65	3.57	4.8	5.2	5.44
Elektrik enerjisi	1.33	1.38	1.46	1.51	1.52	1.46	1.53	1.6	1.65	1.75
İstilik enerjisi	0.1	0.1	0.11	0.12	0.14	0.13	0.28	0.32	0.31	0.34
Bioyanacaq və tullantı	0.09	0.09	0.09	0.08	0.03	0.03	0.04	0.04	0.03	0.03

Cədvəl 5-dən görüldüyü kimi, 2012-cı illə müqayisədə 2021-ci ildə neft ekvivalentilə neft məhsullarının istehlakı 3.23 milyon tondan 4.49 milyon tona (39.0%), təbii qaz istehlakı 3.36 milyon tondan 5.44 milyon tona (61.9%), istilik enerjisi 0.1 milyon tondan 0.34 milyon tona (3.4d), elektrik enerjisi istehlakı 1.33 milyon tondan 1.75 milyon tona (31.6%) yüksəlmiş, bioyanacaq və tullantı 0.09 milyon tondan 0.02 milyon tona (77.8%) qədər azalmışdır.

Şəkil 5. 2012-2021-ci illərdə enerji ehtiyatlarının növlər üzrə istehlakının dinamikası

Aşağıdakı şəkil 6-da isə 2012-ci və 2021-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasında enerji ehtiyatlarının növlər üzrə istehlakı müqayisəli şəkildə verilmişdir. Göründüyü kimi, 2012-ci ildə istehlak olunan enerji ehtiyatlarının 40%-i neft məhsulları, 42%-i təbii qaz, 16%-i elektrik enerjisi, 1%-i istilik enerjisi, 1%-i bioyanacaq və tullantı olduğu halda, 2021-ci ildə 37% neft məhsulları, 45% təbii qaz, 15% elektrik enerjisi və 3% istilik enerjisi təşkil etmişdir.

Şəkil 6. 2012-ci və 2021-ci illər üzrə istehlak olunan enerji ehtiyatlarının növlər üzrə strukturu

Planetdə qara qızılın nəhəng istehlakçısı Asiya-Sakit okean ölkələri və Şimali Amerika hesab edilir. Asiya-Sakit okean ölkələri bir sutka ərzində 23.86 milyon barel, Şimali Amerika isə sutka ərzində 20.46 milyon barel neft istehlak edir. Son vaxtlar Hindistanın enerji ehtiyatlarına tələbatının artması enerji ehtiyatları bazarına kəskin təsir göstərmişdir. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin tədqiqatlarına əsasən, 2030-cu ildə dünya üzrə enerji ehtiyatlarına tələbat 37-50% artacaq. Bu tələbatı

ödəmək üçün enerji infrastrukturuna qoyulacaq investisiya 20 trilyon ABŞ dolları həcmində proqnozlaşdırılır [2].

Nəticə

Müasir dünyada enerji ehtiyatlarının əldə edilməsi üzrə rəqabət kəskin olaraq artmaqdadır və enerji ehtiyatlarının tükənməsinə dair müxtəlif proqnozlar mövcuddur. Hazırda əsas enerji daşıyıcısı olan neft, qaz yataqlarının kəşfiyyatı, hasilatı və emalı, istehlakçıya çatdırılma və digər xərcləri (ətraf mühitin bərpası və s.) sürətlə artmaqdadır. Odur ki, enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi üçün enerji sektoru iqtisadi metodlarla tənzimlənməli, enerji ehtiyatlarına qənaət edilməli, ekoloji təmiz hasilatın, nəqlin tətbiqi, bərpa olunan enerjidən istifadənin genişləndirilməsi, gələcək nəsillər üçün təbii ehtiyatların qorunmasını şərtləndirir.

Şahin Mustafayev

Azərbaycanda enerji ehtiyatlarının istehlakına dair

Xülasə

Məqalədə 2012-2021-ci illərdə Azərbaycanın əsas iqtisadi sahələri üzrə, o cümlədən sənayedə, nəqliyyatda və digər sahələrdə enerji ehtiyatlarının növləri üzrə istehlakın dinamikası verilmiş, həmin göstəricilər cədvəl və qrafik formada təsvir, təhlil edilmişdir. Eyni zamanda enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək üçün bu sektorun iqtisadi metodlarla tənzimlənməsi, enerji ehtiyatlarına qənaət edilməsi, ekoloji təmiz hasilatın, nəqlin təşkili, bərpa olunan enerjidən istifadənin genişləndirilməsi vurğulanmışdır.

Шахин Мустафаев

О потреблении энергоресурсов в Азербайджане

Резюме

В статье приводится динамика потребления по видам энергоресурсов в основных сферах экономики Азербайджана, в том числе в промышленности, на транспорте и в других сферах в 2012-2021 годах, эти показатели описываются и анализируются в таблично-графической форме. При этом, в целях эффективного использования энергоресурсов, подчеркивается значение регулирования данного сектора экономическими методами, экономия энергоресурсов, организация экологически чистого производства, транспорта, расширение использования возобновляемых источников энергии.

Shahin Mustafayev

On the consumption of energy resources in Azerbaijan

Summary

The article provides the dynamics of consumption by type of energy resources in the main sectors of the Azerbaijani economy, including industry, transport and other areas in 2012-2021, these indicators are described and analyzed in tabular and graphical form. At the same time, in order to efficiently use energy resources, the regulation of this sector by economic methods, saving energy resources, organizing environmentally friendly production, transport, and expanding the use of renewable energy sources were emphasized.

Ədəbiyyat

1. https://www.stat.gov.az/source/balance_fuel/
2. Ş.Ə.Səmədzadə və digərləri. İqtisadi subyektlərin (müəssisənin) iqtisadi təhlükəsizliyi. Bakı, "Təhsil NPM, 2009,270 səh.
3. Caspian Energy. International Analytical Journal-december 2006 7(41)
4. Eurostat, Statistical books. Energy,transport and environment indicators. 2015 edition
5. Eurostat, Statistical books. Sustainable development in the European Union. 2015 monitoring report of the EU sustainable Development Strategy. 2015 edition.
6. <https://www.iea.org/Sankey/index.html#?c=Azerbaijan&s=Balance>

7. http://anl.az/down/meqale/yeni_az/2014/yanvar/348323.htm
8. <https://www.stat.gov.az/>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 02.03.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 05.03.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 01.05.2023

UOT: 33.002

DOI: 10.338.70/2413-6557-2023-9-2-45-54

БИЗНЕС-ПЛАН В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ

Эльдар Гулиев

Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)

Русская экономическая школа

Доцент кафедры «Экономика», доктор философии по экономике

A3 1134, город Баку, улица Асифа Магеррамова 68, блок 1, кв.6

e-почта:eldargeorgia1948@mail.ru

Натик Гурбанов

Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)

Русская экономическая школа

Доцент кафедры «Экономика», доктор философии по экономике

A3 1072, город Баку, улица Гасана Алиева 135

e-почта:qurbanovnatiq40@cmal.com

Фикрет Хосровлу

Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)

Русская экономическая школа

Преподаватель кафедры «Экономика»,

A3 1072, город Баку, улица Гасана Алиева 135

e-почта:kh.fikret@cmal.com

Açar sözlər: bazar münasibətləri, iqtisadiyyat, biznes, biznes-plan, marketinq, milli təhlükəsizlik, biznes investisiyası, risklərin idarə edilməsi.

Ключевые слова: рыночные отношения, экономика, бизнес, бизнес-план, маркетинг, национальная безопасность, инвестирование бизнеса, управление рисками.

Key words: market relations, economics, business, business-plan, marketing, national security, business investment, risk management.

В истории человечества через определенные промежутки времени всегда происходили процессы событийного характера, которые обязательно приводили к разительным социально – экономическим и прочим изменениям в обществе. Самым знаменательным из этих событий можно считать распад в начале 90-х годов XX века мировой социалистической системы. Именно эти события и процессы открыли новые пути к раздвижению границ капиталистической системы хозяйствования и постепенной интеграции бывших республик СССР и стран социалистического лагеря в мировую систему хозяйствования. Данный процесс не миновал и Азербайджанскую Республику, где за предыдущие тридцать и более лет наш народ во главе с высшим руководством страны, неустанно трудились в направлении формирования устойчивой рыночной экономики и освобождения оккупированных территорий Карабаха от армянских сепаратистов. После истечения почти тридцати лет можно утверждать, что, по всем этим и другим направлениям Азербайджан добился серьезных успехов. Во-первых, в течении относительно короткого исторического периода был успешно осуществлен самый сложный переход к рыночным отношениям, на что во-многих странах мира ушли десятилетия. Во-вторых, менее чем за полтора месяца вооруженным силам Азербайджана удалось отвоевать у армянских захватчиков оккупированные территории страны. Эти успехи, а также национальный менталитет азербайджанского народа, связанный со свободой, толерантностью и независимостью, открывают реальные возможности перед развитием экономики страны на основе рыночного предпринимательства и хозяйствования.

В течение прошедших трудных более, чем трех десятилетий в Азербайджанской Республике, на основе изучения опыта развитых стран мира, создана нормативно – правовая база рыночной экономики, сформирована инфраструктура рыночных отношений, созданы необходимые исполнительные и контролирующие структуры государственного управления социально–экономическими и другими процессами в новых – рыночно ориентированных условиях хозяйствования.

Благодаря принимаемым мерам, в Азербайджанской Республике с населением 10 млн. человек, только в 2021 году предприятия, организации и индивидуальные предприниматели, действующие в стране, произвели ВВП на сумму свыше 54,6 млрд. долл. США, что почти на 3,1 млрд. больше, чем в 2020 году. За этот же период добавленная стоимость в ненефтегазовом секторе экономики увеличилась на 7,2 процента, а в нефтегазовом - на 1,8 процента. При этом, налоги на продукты и импорт составили 8,4 процента ВВП [1].

53,8% принимавших участие в формировании ВВП Азербайджана предприятий располагались в г. Баку, а 2,3% во вновь созданных Восточно-Зангезурском и Карабахском экономическом районах [2].

В перспективе, как того требуют рыночные условия хозяйствования, национальная экономика каждой страны, в том числе Азербайджанской Республики должна будет, учитывая новые вызовы и угрозы, количественно и качественно совершенствовать состав и структуру национальной экономики на основе более совершенной стратегии развития и размещения производительных сил. Однако, не следует забывать, что время течет, а экономики бывших республик СССР и стран социалистического лагеря пока не могут достигнуть уровня таких развитых стран мира, как Англия, Германия, Италия, Япония и др. Причин тому много, и самыми существенными из них, как мы считаем являются:

- недостаточно эффективное управление социальными и экономическими процессами со стороны государственных структур;
- отсутствие в странах бывшего социалистического лагеря действенной системы саморегулирования и самоуправления;
- недостаточная подготовленность большинства населения, особенно старшего поколения к жизни и трудовой деятельности в условиях рыночных отношений;
- отсутствие у ряда руководителей предприятий полной картины о состоянии и потребностях в финансовых, материальных, трудовых и прочих ресурсах, а также источниках их получения;
- отсутствие у многих руководителей предприятий и организаций достаточных управленческих навыков, связанных с практическим применением современного менеджмента и маркетинга;
- отсутствие в государственном и региональном управленческом аппарате эффективной исполнительной и контролирующей системы и др.

В условиях усиливающейся конкуренции и неопределенностей на внутреннем и международном рынках, финансово – экономическая и политическая устойчивость каждой постсоветской страны будет непосредственно зависеть от государственного регулирования направлений развития, в основном, среднего и малого бизнеса не только в центральных городах, но и в отдаленных регионах. Исходя из отмеченного, все руководители и сотрудники, занимающиеся организацией, планированием и управлением экономических процессов в подобных странах должны глубже вникать в науки, характерные для рыночной экономики, лучше изучать и разрабатывать нормативно – правовые и прочие акты, связанные с рыночными отношениями. В число последних можно отнести бизнес - планы, являющиеся основными документами, определяющими стратегии и направления развития каждой бизнес – единицы.

Стоит заметить, что в странах, живущих по законам рыночных отношений, каждое бизнес-образование проходит соответствующую государственную регистрацию лишь при наличии утвержденного учредителями устава и уставного капитала, в размерах, определенных законодательством каждой страны, а также отвечающего определенным требованиям бизнес – плана [6]. В таких странах мира, как Азербайджанская Республика, в течении последних примерно тридцати лет вступивших на рыночные рельсы хозяйствования, к стратегии разработки и представления бизнес – плана нужно подходить не только как к политике и

стратегии ведения того или иного бизнеса, но и как к глобальной государственной стратегии обеспечения общей экономической, а значит и национальной безопасности страны. Последнее же, как нам представляется, состоит из финансово – экономической безопасности, а также политической устойчивости в стране на основе создания условий для динамичного и пропорционального развития экономики регионов, улучшения конкурентоспособности выпускаемых предприятиями товаров, повышения степени продовольственной и прочей безопасности в стране и т.д.

Стоит заметить, что в целях достижения выше отмеченного, в Азербайджанской Республике многие годы проводится целеустремленная работа. Так еще 16 марта 2016 года президент страны своим распоряжением утвердил «Главные направления стратегической дорожной карты по национальной экономике и основным секторам экономики». Параллельно с разработанными двенадцатью дорожными картами, охватывающими стратегию экономического развития и план мероприятий на 2016-2020 гг. и видение будущего до и после 2025 года, сформирована рабочая группа, которая будет оперативно заниматься планированием развития по выделенным направлениям обозначенных дорожных карт [6]. Думается, что упомянутая рабочая группа, а также прочие компетентные структуры в районных исполнительных и муниципальных структурах управления должны координировать и направлять деятельность действующих и вновь создаваемых бизнес-образований в русло реализации целей и задач, оговоренных стратегическими дорожными картами, а также оказывать содействие последующей интеграции экономики освобожденных от армянских захватчиков территорий Азербайджана в общую национальную экономику страны. Следовательно, следует создать действенный механизм полноценного усвоения и скорейшего внедрения в практику хозяйствования условий и правил «игры» в условиях развитых рыночных отношений, а также, централизованного регионального и государственного регулирования развития как крупного, так и среднего и малого бизнеса во всех экономических районах Азербайджанской Республики. Все это необходимо сделать исходя из сложившихся обстоятельств, в частности:

1. В связи со сложившимися условиями в мировой экономике, когда в современных странах с социалистическим прошлым нельзя долгие годы пребывать между двумя противоположными общественно – экономическими системами - социализмом и капитализмом, когда преимущества последней очевидны.

2. В целях экономии времени, финансово – экономических и других ресурсов стран, когда явно ощущается необходимость принятия ответных мер на новые вызовы и угрозы, угрожающих их суверенитету и национальной безопасности.

3. Для оперативного вмешательства соответствующих муниципальных и государственных структур в решение проблем, связанных с теми или иными форс – мажорными обстоятельствами, изменившимися условиями в межгосударственных отношениях, тенденциями на мировом рынке и др.

Следует заметить, что между странами, совсем недавно перешедшими от социализма к системе капиталистического хозяйствования и странами, избравшими рыночный путь до второй мировой войны имеется существенная разница. Так, первые из этих стран к социализму переходили, в основном, революционными или трансформационными путями путем военной и экономической поддержки советской империи, а вторые, следуя своим естественно – историческим путям развития, сменяя общественно – экономические системы. Именно по этой причине первые из приведенных стран в своем политическом и экономическом развитии значительно отстают от вторых стран, в которых в течение длительных лет продолжают развиваться и совершенствоваться рыночные механизмы саморегулирования, образования необходимых рыночных систем и инфраструктурных подразделений. Поэтому, как выше отмечено, странам повторно вставшим на рыночный путь социально-экономического развития, нужно изыскивать возможности сближения темпов развития с передовыми странами мира и не допускать превращения стран бывшего социалистического лагеря в сырьевые придатки прочих государств.

Ускорение развития национальной экономики многих стран, в частности Азербайджана, Армении и Грузии можно значительно повысить, если более целенаправленно

и профессионально помочь хозяйственным структурам не только платными, но и безвозмездными консультациями, а также научно обоснованными исследовательскими разработками по управлению не столько крупным, а малым и средним бизнесом в различных отраслях экономики и сферах человеческой деятельности. В системе высшего образования, институтах экономики и прочих структурах следует создавать некие мозговые центры по оказанию помощи в ориентации бизнеса на развитие регионов и в нужные государству русла. Данные центры, как мы считаем, должны субсидироваться из госбюджета и альтернативных источников, но для обеспечения более эффективной и целенаправленной управляемости должны быть подконтрольны органам исполнительной власти. Подобные центры должны заниматься:

- всесторонним изучением государственной политики стран, а также тенденций развития экономики, входящих в состав сильнейших 20-ти стран мира;
- непрерывным повседневным анализом и прогнозированием финансово-экономического состояния собственных стран;
- выявлением уровня развития и проблем отдельных районов и экономических зон;
- разработкой карты степени освоенности территорий и природных ресурсов страны;
- проведением маркетинговых исследований, связанных с уровнем удовлетворенности населения экономической и социальной политикой государства;
- изучением содержания поступающих бизнес – планов и объектов бизнес – увлечений;
- исследованием возможностей привлечения реально существующих и потенциальных бизнесменов в отрасли национальной экономики и сектора деятельности, где наблюдаются те или иные отставания и недоработки;
- накоплением и изучением информации, полученной от компетентных госструктур о целевом использовании собственных и привлеченных средств в бизнес – образованиях;
- направлением деятельности бизнесменов в отрасли национальной экономики и сферы деятельности, обеспечивающие высокую занятость трудоспособного населения и ограждение страны от экономических кризисов;
- выявлением современных законов, закономерностей и трендов экономического развития с целью интегрирования страны в мировую экономику, а также обеспечения финансово – экономической, продовольственной и прочей безопасности;
- исследованием уровня прибыльности бизнеса в различных отраслях национальной экономики и степени оптимальности структуры экономики регионов страны с целью более целенаправленного решения сложившихся социально – экономических проблем и т.д.

Может показаться, будто формирование некой государственной или другой альтернативной структуры регулирования деятельности бизнеса не вписывается в условия функционирования рыночной экономики и может привести к ограничению конкуренции на внутреннем и внешнем рынках. Однако, этот же целостный механизм управления бизнес - потоками можно задействовать и для усиления конкурентного режима, в частности путем привлечения иностранного бизнеса в страну или же организации поставки тех или иных товаров из - за рубежа с целью создания приемлемой конкурентной среды на товарном рынке.

Как известно, не управляемой рыночной экономики не бывает, хотя тут же аргументируя данную мысль отмечают, что рыночная экономика предполагает свободу личности и предпринимательской деятельности, свободу принятия каждым бизнесменом рискованных бизнес – решений, свободу слова, выбора веры и т.д. Тут возникает вопрос: «Не приводит ли оговоренная свобода капиталистической системы хозяйствования к таким негативным явлениям, как галолирующие экономические кризисы, экономические и политические войны между корпорациями и странами, стремительный рост цен на все товары и прочим явлениям?». Ответ на данный вопрос очевиден и поэтому воздержимся от лишних словопрений.

Учитывая очевидные реалии современных рыночных отношений, сложившиеся практически во всех таких развитых странах, как США, Великобритания, Германия. Япония и др., напрашивается другой вопрос: «Почему в приведенных и других странах мира, правительства так нехотя и очень слабо участвуют в процессах более близкого и жесткого участия в антикризисных программах, в частности, в мероприятиях, связанных с

направлением всех видов и форм бизнеса в русло общего динамичного и пропорционального развития экономики регионов и государств. Подобная вялость и медлительность со всей очевидностью проявляется в движениях, призывающих к защите экологии на нашей планете?»).

Конечно, в каждой из отмеченных стран найдутся люди, которые будут утверждать обратное. Однако это ничего не изменит в мировой экономике и в современном мироустройстве в плане прогнозирования, упреждения и коллективного преодоления последствий кризисных явлений в мире капитализма. Между тем, многим странам, и в особенности «вышедшим из советской шинели», не помешало бы лучше исследовать опыт таких восточноазиатских стран, как КНР, Южная Корея, а также стран, потерпевших поражение во второй мировой войне Германии, Италии и Японии в организации управления экономикой собственных стран и в особенности в упреждении и преодолении последствий финансово – экономических кризисов. Такая исследовательская работа поможет многим корпорациям и странам лучше вскрывать и понимать еще неизведанные и скрывающиеся в течение длительного периода многие мотивы, мероприятия и механизмы государственного регулирования экономических процессов внутри этих стран. В частности, как следует из многих источников, в том числе из книги Чанг Ха-Джун «Как устроена экономика», к регулированию процесса формирования бизнес – образований в выше указанных странах относятся системно, т.е. не так, как в странах Западной Европы, США, Канаде и др. , где государства стараются регулировать бизнес по результатам их деятельности, используя законодательные механизмы, муниципальные органы и прочие средства [5].

Системность в организации деятельности бизнес единиц и в целом экономики в странах, избравших капиталистический путь развития, заключается в том, что регулятивная роль государства осуществляется последовательно и планомерно по этапам. Так, в начале, т.е. на первом этапе само население, желающее создавать собственный бизнес, выбирает направление деятельности и разрабатывает необходимые документы для официального оформления в соответствующих муниципальных и государственных структурах. Далее с этими документами они обращаются в данные институты, где в течении нескольких часов или дней знакомятся с их содержанием и, с разрешения составителей вносят в документы некоторые добавления и уточнения на предмет проверки и корректировки представленных сведений. На этом же этапе идет процесс изыскания возможностей для привязывания предлагаемого бизнес – проекта к региональным и государственным программам.

На втором этапе, т.е. после получения разрешения на реализацию представленного бизнес – плана, уполномоченные муниципальные, государственные и общественные структуры периодически проводят мониторинг исполнения со стороны бизнесмена и втянутых в проект сторон процесс реального исполнения плана во времени, на отведенном месте и прочим параметрам.

На последнем - третьем этапе, который длится в течение всего периода функционирования данного бизнес – образования, уполномоченные муниципальные, государственные и общественные структуры продолжают контролировать и, при необходимости оказывать содействие деятельности созданного с их же разрешения объекта бизнеса, т.к. этот же объект обеспечивает определенную занятость трудоспособного населения, является одной из структур, уплачивающих налоги в казну местных и государственных органов управления. Следовательно, в совокупности эти и другие бизнес – структуры выступают прямыми участниками обеспечения национальной - финансовой и экономической безопасности той или иной страны.

Приведенная схема организации управления бизнес – деятельностью на практике дает возможность более эффективно использовать имеющиеся ресурсы в решении проблем, связанных с обеспечением экономической безопасности страны, сокращать время между разработкой инноваций и практикой воплощения их реальное производство, смягчать удары от масштабных экономических кризисов и т.д.

Как отмечалось в начале, разработка качественного бизнес – плана требует обязательного проведения маркетинговых исследований [4, 21-90]. Такие исследования

необходимы для обоснования аргументов по созданию конкретного бизнеса и увязки показателей разделов бизнеса.

В целях экономии времени, а также денежных ресурсов и сил аналитиков, маркетинговые исследования рекомендуем проводить в соответствующей логической последовательности, четко определенной современными менеджментом и маркетингом (рис 1).

Рисунок 1. Алгоритм проведения маркетинговых исследований при разработке бизнес – плана

Как видно из данного рисунка научная система управления бизнесом в условиях рыночных отношений начинается с современного менеджмента, переходящего в стратегический менеджмент. Именно последний для выяснения реальной ситуации на рынке и во всей окружающей среде прибегает к своей функциональной обязанности – маркетингу в общем и стратегическом проявлении. Однако маркетинг, проводимые исследования начинают не с изучения собственных производственных и экономических возможностей, которые в дальнейшем нужно будет подстраивать под рыночные требования, а с изучения комплекса условий и факторов, от которых в последующем бизнес – предприятие будет прямо или же косвенно зависеть. Далее, если первые два исследуемых направления будут благоприятными для создаваемой бизнес – деятельности, тогда приступают к работе, направленной на приведение собственных возможностей фирмы под потребительские запросы рынка. Очевидно, для того, чтобы убедиться насколько предлагаемый бизнес – проект соответствует интересам государства и привлекаемых сторон, маркетинговые исследования на предмет обоснованности продвигаемых и тому подобных проектов должны проводить как центр оказания помощи бизнесу, так и другие заинтересованные стороны.

При составлении бизнес – плана можно также опираться на проведенный SWOT-анализ будущей бизнес – деятельности. Такой анализ позволяет определить, как сильные и слабые стороны собственного бизнеса, а также возможности и угрозы нанесения ущерба, исходящие из разных источников внутренней и внешней среды [7].

Конечно же, все маркетинговые исследования и разработки должны проводиться специалистами на требуемом профессиональном уровне. Данные исследователи должны обладать обширной информацией о состоянии экономики конкретной страны и тенденциях развития мировой экономики. Кроме этого, надо иметь в виду, что бизнес - планы могут разрабатываться по разным причинам и с разных стартовых уровней: с нулевой точки начинающегося бизнеса, с целью расширения имеющейся бизнес – деятельности на внутреннем или внешнем рынках и т.д. Эти приведенные обстоятельства обязательно требуют учета финансово-экономических, производственно-технологических и других возможностей каждой бизнес-структуры. Поэтому, в отдельных случаях маркетинговые исследования могут начинаться и с оценки ряда собственных возможностей той или иной бизнес – единицы.

Маркетинговые исследования должны строиться на основе реальных показателей и быть привязанными к конкретным местам и времени. В процессе проводимой маркетинговой аналитической работы особое место необходимо уделять учету рискованных элементов и управлению ими. При этом надо помнить, что использование комплекса маркетинга дает возможность как – бы мягкого управления бизнес – процессами. Однако, если риски в бизнесе выходят за черты, где ожидаются несостоятельность и банкротство, тогда лучше перейти к системе относительно жесткого управления. Последнее предполагает прямое страхование

бизнес – деятельности в соответствующих страховых компаниях, а также принятие каких – либо других корректных организационно – экономических решений.

В основе каждого бизнес – плана должны лежать расчеты, связанные с сокращением степени рисков элементов в анонсируемом бизнесе [3]. Здесь лучше исходить из трех уровней развития бизнеса: при наилучшем, т.е. при самых благоприятных условиях осуществления бизнес – деятельности, при обычных – средних обстоятельствах и при наихудшем – неприемлемом состоянии бизнес – среды. Практически каждый из приведенных уровней также можно делить на три степени: лучший, средний и низкий. Благо, современные информационно – коммуникационные технологии с определенными программными обеспечениями позволяют производить нужные расчеты в связи с приведенными направлениями.

В целях повышения эффективности проводимых маркетинговых исследований к управлению рисками в бизнесе надо подходить комплексно, используя сквозной метод. Последнее предполагает последовательный учет всех рисков в стадиях применения комплекса маркетинга в бизнес – деятельности, в том числе в этапах воспроизводственного процесса.

При проведении маркетингового исследования для разработки требуемого бизнес – плана обязательно следует применять систему сегментирования рынков, производимых товаров и услуг, конкурентов, потенциальных клиентов и других компонентов окружающей среды, а также изучать конъюнктуры и емкости различных рынков. Выбор целевого сегмента на конкретном рынке производится путем оценки рыночных возможностей и рисков на внутренних и внешних рынках. Наиболее приемлемым будет считаться целевой сегмент, обладающий достаточной емкостью, высокой устойчивостью в плане длительности пребывания, удовлетворяющей бизнес прибыльностью и скоростью продвижения товаров и услуг.

Все разрабатываемые бизнес – планы должны соответствовать общим требованиям и индивидуальным запросам вовлеченных в проект сторон, в том числе определенных госструктур, регистрирующих тот или иной бизнес.

Как известно, бизнес планы обычно разрабатываются по настоянию отдельных структур для решения каких – либо организационно – экономических, финансовых и прочих проблем. В частности, бизнес может инвестироваться из различных источников (рис.2).

Рисунок 2. Система инвестирования бизнес – структур [8]

При выборе источников финансирования необходимо серьезно подумать над условиями деловых партнеров и других заинтересованных сторон, о реальных возможностях их исполнения, об их соответствии вашим бизнес – интересам, а также выбранной вами миссии

перед государством и обществом. Например, в Азербайджане, работая над бизнес – планом, необходимо принять во внимание следующие обстоятельства:

1. Разнообразие природных и климатических условий в экономических районах страны. (В настоящее время в Азербайджане имеются 14 экономических районов, а в целом по стране наблюдаются девять природно – климатических зон, из одиннадцати, наблюдаемых в мире).
2. Все города и поселения в стране, в том числе вся транспортная и прочая инфраструктура застраивается и развивается на основе специально разработанных генеральных планов.
3. В целом экономика страны развивается на основе принципов планомерности и комплексности в процессе реализации принятых стратегических дорожных карт по национальной экономике и основным секторам экономики.

Исходя из отмеченного, бизнес – планы, разрабатываемые предпринимателями Азербайджана, уместно будет увязывать с поставленными руководством страны общими целями, задачами и функциями, развития отраслей национальной экономики и укрепления безопасности государства.

Заклучение

1. Бизнес-план продолжает активно входить в практику предпринимательской деятельности на бывшем постсоветском пространстве, как средство стратегического планирования и базовый документ для ведения деловых переговоров с потенциальными партнерами, инвесторами, кредиторами, а также как источник информации для государственных органов.
2. Разработка качественного бизнес – плана может осуществляться только на основе требований потенциальных деловых партнеров (инвесторов), а также законодательных органов, вместе с муниципальными и государственными структурами, оформляющими и регулирующими деятельность того или иного бизнеса.
3. В процессе управления бизнес – деятельностью необходимо добиваться того, чтобы финансово – экономические, в том числе производственные и прочие ресурсы по причине эффективного управления ими, а также упреждения возможных потерь в их составе и структуре не концентрировались в одном или ограниченных направлениях, а были бы распределены по отдельным производственным участкам, каналам распределения и реализации продукции и т.д.
4. В условиях обостряющейся конкуренции и конкурентной борьбы на внутренних и международных рынках, бизнес – структурам только используя возможности маркетинговой науки можно эффективно планировать свою деятельность и добиться устойчивого положения на рынке.
5. В целях выравнивания уровней экономического развития и улучшения решения проблем социального обеспечения между бывшими странами социалистического лагеря и развитыми странами мира требуется усиление механизма государственного регулирования развития всех форм бизнеса во всех вновь образованных государствах на всем постсоветском пространстве.
6. В целях полномасштабного развития экономики и обеспечения национальной, в т. ч. продовольственной и прочей безопасности стран мира, в том числе в странах Южного Кавказа, как мы считаем, требуется, наряду с усилением интеграционных экономических отношений между государствами, централизованное ориентирование бизнеса на стратегически важные отрасли и сферы деятельности.

Eldar Quliyev, Natiq Qurbanov, Fikrət Xosrovlu **İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sistemində biznes-plan**

Xülasə

Bazar münasibətləri şəraitində cəmiyyətin hər bir üzvü azadlıq, o cümlədən fəaliyyət, idarəetmə və sahibkarlıq fəaliyyəti azadlığı əldə edir. Sonuncu, onlardan müvafiq biznes planı hazırlamaqla, fəaliyyətlərin rəsmiləşdirilməsi və təklif olunan biznesin potensial biznes tərəfdaşlarına təqdim edilməsi sistemindən keçməyi tələb edir.

Keçmiş postsovet məkanında, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında yüksək keyfiyyətli biznes planın hazırlanması müvafiq marketing tədqiqatlarının və hesablamaların aparılmasında mərkəzləşdirilmiş elmi-metodiki yardımın göstərilməsini tələb edir. Bu cür yardım həm də biznesi ölkələrin ərzaq və digər təhlükəsizliyini təmin edən dövlət iqtisadi inkişaf proqramlarının sahələrinə yönəltmək üçün lazımdır.

Məqalədə biznes planı hazırlayarkən marketing tədqiqatlarının aparılması algoritmi təqdim olunur. Bundan əlavə, biznes layihələri üçün bəzi maliyyə mənbələri də göstərilir.

Эльдар Гулиев, Натик Гурбанов, Фикрет Хосровлу
Бизнес-план в системе государственного регулирования экономики
Резюме

В условиях рыночных отношений каждый член общества обретает свободу, в том числе свободу действий, хозяйствования и предпринимательской деятельности. Последнее требует от них, путем разработки соответствующего бизнес – плана, пройти систему официального оформления деятельности и представления предлагаемого бизнеса потенциальным деловым партнерам.

Разработка качественного бизнес – плана на бывшем постсоветском пространстве, в том числе в Азербайджанской Республике, требует оказания централизованной научно – методической помощи в проведении соответствующих маркетинговых исследований и расчетов. Такая помощь нужна также для направления бизнеса в сферы государственных программ экономического развития, обеспечивающие продовольственную и прочую безопасность стран.

В статье представляется алгоритм проведения маркетинговых исследований при разработке бизнес – плана, показываются некоторые источники финансирования проектов бизнес - деятельности.

Eldar Quliyev, Natiq Qurbanov, Fikret Khosrovlu
Business plan in the system of state regulation of the economy
Resume

In the conditions of market relations, each member of society acquires freedom, including freedom of action, management and entrepreneurial activity. The latter requires them, by developing an appropriate business plan, to go through the system of formalizing activities and presenting the proposed business to potential business partners.

The development of a high-quality business plan in the former post-Soviet space, including in the Republic of Azerbaijan, requires the provision of centralized scientific and methodological assistance in conducting relevant marketing research and calculations. Such assistance is also needed to direct business to the areas of state economic development programs that ensure the food and other security of countries.

The article presents an algorithm for conducting marketing research when developing a business plan. In addition, there are also some sources of financing for business activity projects.

Литература

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Sosial, iqtisadi inkişaf, məruzə № 12, 17 yanvar 2022-ci il, c.5.
2. Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanın sənayesi, statistik məcmuə, rəsmi nəşr – Bakı - 2021 (https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/)
3. Абрамс Р., Бизнес-план на 100%. Стратегия и тактика эффективного бизнеса / Р. Абрамс. — М.: Альпина Паблишер, 2019, 486 с.
4. Кревенс, Дэвид, Стратегический маркетинг, 6-е издание.: Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2008, 512 с.

5. Чанг, Ха-Джун. Как устроена экономика / Ха-Джун Чанг ; пер. с англ. Е. Ивченко; [науч. ред. Э. Кондукова]. — М.: Манн, Иванов и Фербер, 2015, 322 с.
6. <https://azertag.az/ru/xeber/1016982>
7. <https://blog.ringostat.com/ru/swot-analiz-cto-eto-takoe-gde-ego-ispolzuyut-primery/>
8. <https://getfinance.ru/soveti/istochniki-finansirovaniya-dlya-biznes>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 25.03.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 26.03.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 01.05.2023

UOT: 33:002

DOI: 10.338.70/2413-6557-2023-9-2-55-63

İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASINDA BULUD HESABLAMALARI (CLOUD COMPUTİNG)

Səyavuş Əhmədov

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
İnformasiya texnologiyaları şöbəsi müdirinin müavini
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: sayavush.ahmadov@stat.gov.az*

Mansur Ağayev

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
İnformasiya texnologiyaları şöbəsinin Veb texnologiyaları sektorunun aparıcı məsləhətçisi
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: mansur.aghayev@stat.gov.az*

Açar sözlər: informasiya sistemləri, bulud hesablamaları, virtual mühit, bulud xidmətləri, informasiya təhlükəsizliyi, Veeam platforması.

Ключевые слова: информационные системы, облачные вычисления, виртуальная среда, облачные сервисы, информационная безопасность, платформа Veeam.

Keywords: information systems, cloud computing, virtual environment, cloud services, information security, Veeam platform.

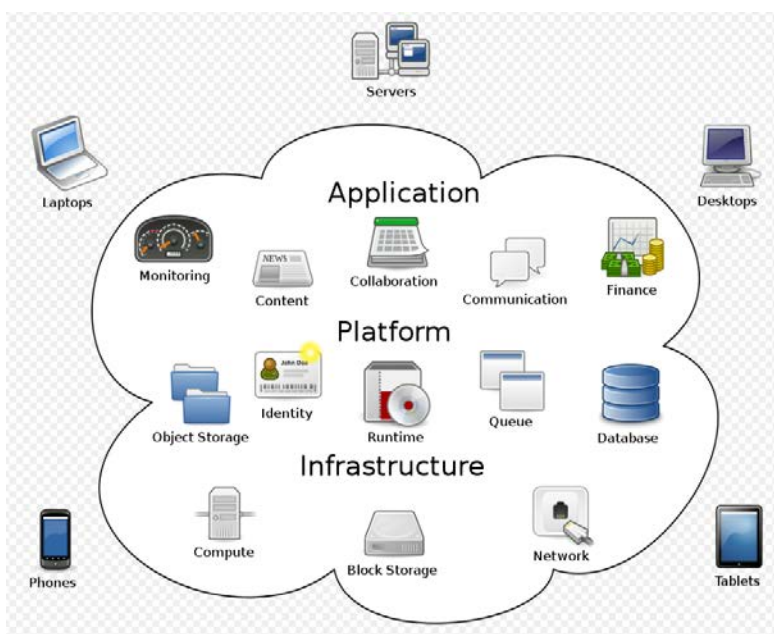
Kompüterlərin, ağıllı telefonların və digər informasiya kommunikasiya cihazlarının insan həyatına yüksək sürətli inteqrasiyası informasiya proseslərinin insan həyatındakı müstəsna rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur. Ən son texnoloji yeniliklərin tətbiq edildiyi müasir dövrümüzdə informasiya proseslərinin genişzolaqlı internet şəbəkəsi üzərindən yüksək sürətli mübadiləsi mümkün olmuşdur. Bu baxımdan elektron xidmət anlayışı dövrün ən geniş istifadə olunan terminlərindən biri olaraq işlənəkdədir. Elektron xidmətlərin miqyasının artması, dövlət qurumlarının da bu xidmətlərdən istifadə etməsi, öz xidmətlərini vətəndaşlara elektron formada təqdim etməsinə, eyni zamanda xidmətlərin bir pəncərə sistemi vasitəsilə təqdim etməsinə və nəticədə elektron dövlət informasiya sisteminin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Son dövrlərdə şirkətlər və çoxsaylı istifadəçilər elektron dövlət xidmətlərindən geniş istifadə edirlər. Bu isə elektron dövlətin müasir texnologiyalar əsasında davamlı inkişafını tələb edir. Elektron dövlət sistemində elektron xidmətlərin sayının sürətlə artması, dövlət strukturları arasında məlumat mübadiləsinin genişlənməsinə və mürəkkəbliyinə gətirib çıxarır [7]. İnformasiya sistemlərinin saxlanması və operativ idarə olunması üçün müasir informasiya kommunikasiya avadanlıqları ilə təchiz edilmiş server otaqlarından və peşəkar informasiya texnologiyaları personalından istifadə edilir. Müasir standartlara uyğun server otaqlarının qurulması, eləcə də ən son tələblərə cavab verən infrastrukturla təchiz edilməsi kifayət qədər maliyyə xərclərilə başa gəlir. Hazırda dünyada bulud hesablamalarının (Cloud Computing) köməyiylə verilənlərin emalı mərkəzlərinin hesablama və yaddaş resurslarından səmərəli istifadə edilməsi istiqamətində intensiv işlər aparılaraq bu sahədə böyük işlər görülmüşdür. Qeyd edilənlərlə əlaqədar olaraq, elektron dövlət sisteminin düzgün idarə edilməsini və istifadəçiləri keyfiyyətli xidmətlə təmin etmək üçün bulud xidmətlərinin faydalarından yararlanmaq daha məqsəduyğun olardı.

Bulud hesablamaları adlandırdığımız ideya ilk dəfə Cozef Karl Pobert Linklaya tərəfindən 1970-ci ildə irəli sürülmüşdür. O zaman o, ARPANET-in (Advanced Research Projects Agency Network) yaradılması işinə birbaşa cavabdeh məsul şəxs idi. Linklaydının fikrincə, şəbəkəyə qoşulan hər bir şəxs şəbəkədən tək-cə verilənləri deyil, eyni zamanda proqramı əldə etməlidir [16]. Bulud texnologiyası istifadəçilərin lokal mühidə hər hansı bir proses, proqram, verilənlərin daxil edilməsi və ya servis infrastrukturunu lazım olmadan alınacaq xidmətin təmin olunmasını əhatə edən informasiya

xidmətidir [20]. Beləliklə istifadəçilər istədikləri xidmətdən öz aparatlarında heç bir infrastruktur yaratmadan istifadə edə bilirlər.

Bulud hesablama texnologiyalarının modelləri və xidmətləri

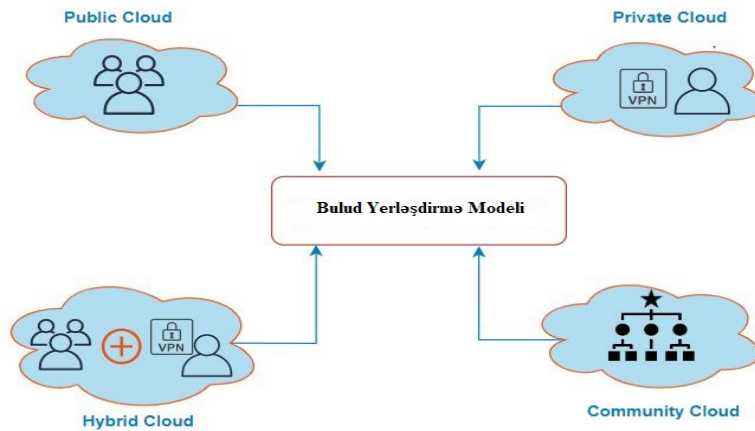
Bulud texnologiyaları ümumi kompüter resursları toplusunu (şəbəkə, serverlər, məlumat anbarları, proqramlar və xidmətlər) sorğu əsasında şəbəkə vasitəsilə əldə etməyə imkan verən modeldir. Bulud texnologiyaları müəyyən bir konstruksiya kimi çıxış edir və bu konstruksiya vasitəsilə kompüter resurslarının virtuallaşmış infrastrukturunu ümumi internet şəbəkəsindən istifadə etməklə istifadəçilərə xidmətlər şəklində təqdim olunur. Bulud texnologiyaları kompüter texnologiyalarının infrastrukturunun və proqram təminatının bilavasitə şəbəkə mühitində yaradılmasını və istifadə edilməsini təmin edir [2]. Bu texnologiya vasitəsilə istifadəçinin məlumatlarının bulud sistemlərində saxlanması, emal edilməsi, emal proqramlarının işə salınması və nəticələrə baxılması təmin edilir. Eyni zamanda bu texnologiyanın köməyiylə kommunikasiya şəbəkələrinə qoşulmuş çoxsaylı kompüterlərin də daxil olduğu hesablama konsepsiyalarının müxtəlif növlərini necə əhatə etdiyini görmək olar. Böyük həcmli hesablamaların həlli üçün resursların paylaşılmasında Bulud texnologiyasından istifadə edilir. Şəkil 1-də Bulud texnologiyasının məntiqi sxemi verilmişdir [20].

Şəkil 1. Bulud texnologiyasının məntiqi sxemi

Böyük hesablama və yaddaş resurslarına malik olan Bulud hesablama texnologiyaları yüksək sürətli əlaqə kanalına malik olan kompüter şəbəkələri əsasında yaradılır. Yüksək sürətli əlaqə kanallarından istifadə etməklə müxtəlif təşkilat və müəssisələrin istifadəçilərinin Bulud hesablamaları sisteminin xidmətlərindən istifadəsi iqtisadi cəhətdən daha sərfəlidir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, fərdi kompüterlərin imkanlarının 25–30% və verilənlərin emalı mərkəzlərinin (VEM) resurslarının 70–80%-i istifadə edilir [4]. Belə olan təqdirdə fərdi kompüterlərin və VEM-in istifadəsiz qalan hesablama və yaddaş resurslarından mürəkkəb məsələlərin həllində istifadə etmək olar [4]. Müəssisələr hesablama buludlarından istifadə etsələr, o zaman böyük məsrəf xərcləri tələb edən server kompüterlərin, yaddaş sistemlərinin və proqram təminatlarının alınması quraşdırılmasına ehtiyac yaranmayacaqdır. Ekspertlərin fikrincə, bu texnologiyadan istifadə edən böyük kompaniyaların proqram-texniki vasitələrin alınmasına və elektrik enerjisinə sərf etdiyi məsrəf xərclərinin beş dəfə azalmasına səbəb olar.

Bulud texnologiyası istifadəçilərə və təşkilatlara güclü hesablama və böyük yaddaş resursları əldə etməyə imkan verir və eyni zamanda, bu resursların harda yerləşməsi istifadəçinin marağında olmur. Bulud texnologiyaları sistemi təyinatına görə 4 yerə ayrılır [1, 2]. Şəkil. 2-də Bulud (Cloud) yerləşdirmə modeli təsvir olunmuşdur.

Şəkil 2. Bulud (Cloud) yerləşdirmə modelinin məntiqi sxemi

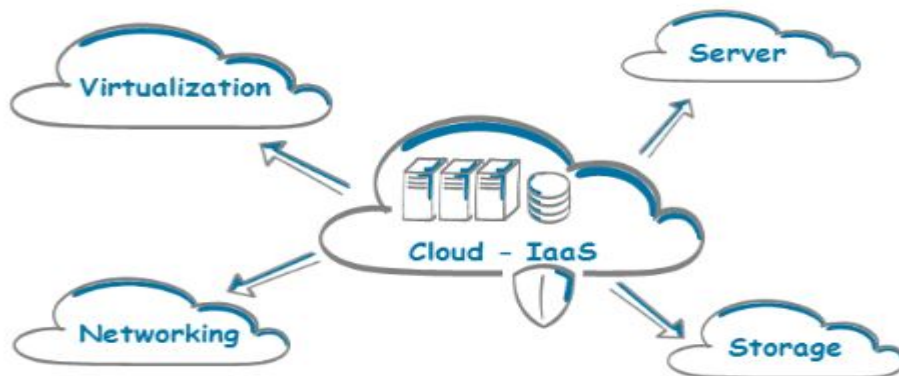
- *Public Cloud* (Ümumi təyinatlı buludlar) - bu xidmətin istifadəçisi istənilən şirkət və istifadəçi ola bilər, istifadə qiymətinə görə münasib olan, digər hesablama sistemlərində həlli mümkün olmayan məsələlərin həllini, böyük miqyaslanma imkanlı veb-saytların və ya biznes-sistemlərinin yaradılmasını təklif edir. Məsələn, Amazon EC2 və Simple Storage Service (S3), Google Apps/Docs, Salesforce.com, Microsoft Office Web onlayn servislərini göstərə bilər [1, 2].

- *Private Cloud* (Xüsusi təyinatlı buludlar) - özəl bulud, yalnız bir təşkilat üçün istifadə və idarə edilir. Buna görə də, yalnız təşkilat daxilində hər kəs məlumatlardan, xidmətlərdən və proqramlardan istifadə edə bilər [1, 2].

- *Community Cloud* (Qrup təyinatlı buludlar) - ümumi maraqları eyni olan bir sıra təşkilatlar üçün istifadə edilir. Sözügedən Bulud bir yaxud bir neçə təşkilat arasında paylana bilər, lakin əsas mahiyyət ondan ibarətdir ki, onlardan tələb olunan iş eynidir və istifadəçilər eyni missiyanı, strategiyayı, təhlükəsizliyi və sürəti tələb edirlər [1, 2].

- *Hybrid Cloud* (Hibrid buludlar) - bir və daha artıq Buludun birləşməsindən meydana çıxan modeldir (ümumi, özəl və qrup). Bu, bir sıra daxili və xarici bulud provayderləri tərəfindən istifadə olunan mühitdir [1, 2].

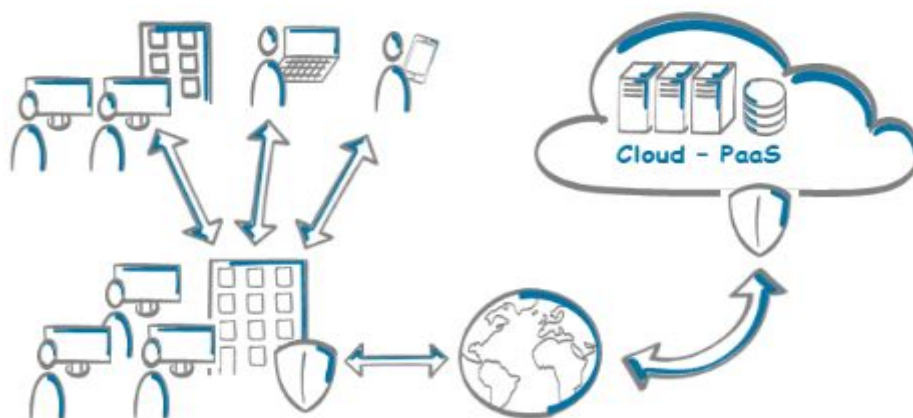
NIST (National Institute of Standards and Technology) bulud xidmətləri üç arxitektura səviyyəsini müəyyən edir [2]. İstifadə olunan İaaS (Infrastructure as a Service), SaaS (Platform as a Service) və PaaS (Software-as-a-Service) Bulud xidmətləri aşağıdakılardır [9, 10]:

Şəkil 3. İaaS-İnfrastruktur xidmətinin məntiqi sxemi

İnfrastruktur xidmət kimi (IaaS — Infrastructure as a Service)

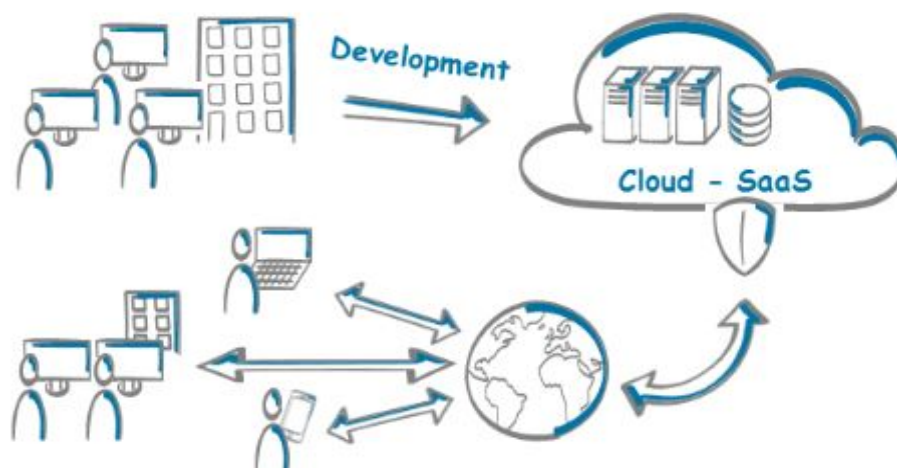
Bu proses infrastrukturun yaradılması işini həyata keçirir. IaaS səviyyəsi infrastrukturun (hesablama resursları və yaddaş sistemini) icarəyə götürülməsi servisin həyata keçirilməsinə imkan verir. Bu resurslara zəmanətli hesablama və yaddaş resursları verən virtual serverlərdən başqa, verilənlərin yaddaş sistemində yüksək sürətlə daxil olmaq imkanı yaradan əlaqə kanalları da daxildir [19]. Qısaca desək, bu səviyyədə məsələlərin həlli üçün kompüter infrastrukturu yaradılır. Mövcud olan IaaS xidmətinə Amazon S3 (Simple Storage Service), Amazon Elastic Computer Cloud (EC2), IBM Blue Cloud və s. göstərmək olar. Bu servisdən istifadə etmək üçün uyğun veb brauzeri istifadəçi öz kompüterinə yükləyir və məsələnin həlli üçün Bulud-a müraciət edir. IaaS xidməti istifadəçiyə bütün nəzarət funksiyalarını vahid bir platformada təqdim edir. İstifadəçinin işi strukturu idarə etmək deyil, əməliyyat sistemində, yaradılmış proqrama nəzarət etməkdir [3, 19].

Şəkil 4. PaaS-Platforma xidmətinin məntiqi sxemi

Platforma xidmət kimi (PaaS- Platform as a Service)

PaaS servisi istifadəçilərə virtual serverlərdə (fiziki serverlərdən təşkil olunan) yerləşən əməliyyat sistemlərindən və xüsusi proqram əlavələrindən (Apache, MySQL və s.) istifadə edilməsinə imkan yaradan virtual platformadır. PaaS servisinə misal olaraq, IBM IT Factory, Google App Engine, Force.com xidmətlərini göstərə bilərik. Bu xidmət növündə müştərinin bulud infrastrukturu üzrə satın alınmış funksional proqramları yerləşdirmək hüququ vardır. Burada müştəri şəbəkə, server kimi bulud strukturunu idarə etmir və yoxlamır. O sadəcə, burada quraşdırdığı funksional proqrama nəzarət edir [9, 10, 19].

Şəkil 5. SaaS-Proqram təminatı xidmətinin məntiqi sxemi

Proqram təminatı xidmət kimi (SaaS — Software-as-a-Service)

Bu səviyyədə istifadə olunan servis proqramlara misal olaraq, Google Apps, Google Docs, Microsoft "Software Services" (e-mail, video konfrans), Salesforce.com (müşətilərin qarışılıqlı əlaqəsinin idarə sistemi-CRM, müəssisənin resurslarının idarə sistemi-ERP) və s. göstərmək olar. Google Docs veb brauzerin köməyilə birbaşa internet şəbəkəsində faylları və cədvəlləri tərtib və redaktə etmək mümkündür. SaaS xidməti SaaS (Software as a Product) platformasından fərqlidir. Əsaslı Bill Qeyts tərəfindən yaradılmış SaaS platformasında istifadəçilər satışda olan proqram təminatlarını alıb özlərinin server və ya kompüterlərinə instalizasiya edirlər. SaaS xidmətində isə istifadəçi ona lazım olan proqram təminatının rezident hissəsini öz kompüterinə yükləmədən şəbəkə kanallarının köməyilə Bulud texnologiyalarına müraciət etməsinə imkan verir [11]. Proqram əlavələri SaaS xidməti verən provayderin serverində işləyir və istifadəçiyə hesablamaların nəticəsini göndərir. Beləliklə, istifadəçi proqram təminatını almır və lazım gələndə ondan məsələnin həllində istifadə edir və istifadəyə (icarəyə) uyğun pul ödəyir. Veb xidmətlərini də SaaS platformasına aid etmək olar [9, 19].

Buludun təşkilatlar üçün istifadəsindən və görünməsindən asılı olmayaraq, Veeam platforması istənilən Bulud hesablamalarında məlumatlara sahib olmağa imkan verən hibrid bulud ehtiyat nüsxəsini təqdim edir. Bundan əlavə, VBR v12-nin platformaya inteqrasiyası hibrid bulud mühitləri üçün optimallaşdırılmış funksionallığı və tərəfdaşlar üçün geniş istifadə imkanlarını təmin edir. Veeam Platforması Bulud hesablamalarında aşağıdakıları təmin edir:

- İstənilən mühit üçün geniş dəstəyi;
- Mərkəzləşdirilmiş idarəetməni;
- Platformanın kilidlənməsinin qarşısını almaq üçün bulud hərəkətliliyi və nəzarəti;
- Ehtiyac olduqda uyğunlaşan modul çevikliyi.

Veeam Məlumat Platforması məlumat təhlükəsizliyini, bərpasını və əlçatanlığını bütün hibrid mühitə çatdırmaq üçün tam həll üsulunu təmin edən platformadır. Mərkəzləşdirilmiş idarəetmə platformasında qeyd edilən üç əsas istiqamət aşağıdakı kimi ümumiləşir:

- Məlumat təhlükəsizliyi (məlumatlar həmişə çoxqatlı təhlükəsizliklə qorunur);
- Məlumatların bərpası (məlumatların platforma mühitində bərpa edilməsinin mümkünlüyü);
- Məlumat əlçatanlığı (bütün məlumatlara istənilən şəkildə və istənilən yerdə əlçatanlıq).

Veeam agent Microsoft Windows üçün fiziki və virtual maşınlarda məlumatların qorunması və bərpasının həllidir. Veeam Backup & Replikasiya həlli virtual maşınlarda (VM) məlumatların ehtiyat nüsxəsini çıxarmaq, bərpa etmək və təkrarlamaq üçün Veeam Software tərəfindən hazırlanmış proqram məhsuludur. Veeam virtual maşınlar üçün uyğunlaşdırılmış ehtiyat proqram təminatı hazırlayan ilk təchizatçılardan biridir və ilk dəfə 2008-ci ildə buraxılmışdır [23].

Bulud texnologiyalarından istifadə perspektivləri

Bulud texnologiyalarının bir çox sahələrdə (e-hökumət, e-təhsil, e-kitabxana, e-elm və s.) tətbiq edilməsi şəbəkə resurslarının daha səmərəli istifadə olunmasına imkan verir. “Elektron dövlət” müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə dövlət qurumları tərəfindən ölkə ərazisində yaşayan bütün vətəndaşlara, hüquqi və fiziki şəxslərə, xarici vətəndaşlara və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə informasiya və e-xidmətlərin göstərilməsinə şərait yaradır [9]. Dövlət orqanları dövlət və vətəndaşlar, dövlət və biznes strukturları arasında məlumat mübadiləsini həyata keçirən sistem “Elektron dövlət sistemi” adlanır [7]. Elektron dövlət sistemi gün ərzində 24 saat olmaqla internet, yerli və qlobal şəbəkələr, mobil telefon kimi müasir informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının istifadəsi vasitəsilə dövlət qeydiyyatlarının rəqəmsallaşdırılması, vergi yığımlarının avtomatlaşdırılması, ictimaiyyətdən məlumatın qəbul olunması, məlumatın toplanmasının bölüşdürülməsi, seçkilərin keçirilməsi, istifadəçilərə elektron xidmətin yüksək səviyyədə təşkili və s. kimi idarəetmə proseslərini təmin edir [5, 6]. Digər tərəfdən təşkilatların öz şəbəkə infrastrukturunu genişləndirmək üçün istifadə etdikləri kompüter və şəbəkə avadanlıqlarının qiymətləri və bu strukturu işçi vəziyyətdə saxlamaq üçün sərf edilən xərclərin məbləği daim yüksəlir.

Elektron dövlət sistemində Bulud texnologiyalarının tətbiq edilməsi aşağıda qeyd edilən işlərin daha keyfiyyətli həyata keçirilməsinə köməklik edir [7]:

- göstərilən dövlət xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi və sayının artırılmasına;
- məlumatların əldə edilməsi və dövlətin uyğun təşkilatları ilə əlaqə yaratmaqla vətəndaşların imkanlarını genişləndirməyə;

- dövlətin daha şəffaf və geniş hesabatlılığına nail olmağa;
- məlumatların təhlükəsizliyini daha yüksək səviyyədə təmin etməyə.

Bulud texnologiyaları infrastrukturunu təkrarlanan əməliyyatları azaltmaqda yardım edə və global arenada resurslardan daha səmərəli istifadə olunması imkanını artırır. Hazırda şirkətlər və kiçik müəssisələr geniş miqyasda istifadə edilən xidmətə görə ödəmə modelinə əsaslanaraq, bulud texnologiyalarının faydalarından yararlanırlar [9]. Elektron dövlət sisteminin mühüm problemləri 3 qrupa bölünür: 1.Sosial 2.İqtisadi 3.Siyasi problemlər [13]. Bulud texnologiyaları xidmətləri bu problemlərin həlli üçün alternativ vasitədir. Bulud məlumat bazası yüksək məhsuldarlıq tələb edir. Bu xidmət dövlətin əsas tələbi olan geniş çeşidli qeydiyyatları özündə saxlayır.

Beləliklə, hesab etmək olar ki, bulud texnologiyaları dövlət informasiya sistemlərinin idarə edilməsi üçün ən yaxşı üsuldur. Bu üsulla xərclərin azaldılması, səmərəliliyin artırılması və istifadəçi rahatlığını təmin etmək mümkündür. Həmçinin məlumatların saxlanması, proseslərin sürətləndirilməsi və bulud rahatlığı kimi faydaların əhəmiyyətinə önəm verilməlidir, çünki bu faydalar bulud texnologiyalarında dövlət informasiya sistemlərinin idarə edilməsində dövlətin bir çox tələblərinə cavab verir. Bu isə, bəzi ölkələrin vətəndaşlarına aid olan məlumatların məxfiliyinin qorunması ilə bağlı qanunlarına zidd ola bilər [14]. Dövlətin başqa bir ölkədə bulud xidməti provayderindən hər hansı xidməti icarə etdiyi halda o, həmin ölkədəki məlumat ötürülməsi haqqında qanunvericiliyə əməl etməlidir. Beləliklə, bütün dünyada xidmət provayderləri tərəfindən təmin olunan xidmətlərdən istifadə olunması üçün ölkələr arasında məlumatın ötürülməsi sahəsində yeni hüquqi bazanın yaradılması tələb olunur. Bulud texnologiyasından istifadə edən dövlətlər anlayırlar ki, onların informasiya sistemlərinin xarici dövlətin nəzarəti altında olması həmin dövlətin milli təhlükəsizliyi baxımından problemlərin yaranmasıdır. Bunun qarşısını almaq üçün mütəxəssislər ya bir neçə dövlət tərəfindən razılaşdırılmış qaydada idarə olunan bulud sisteminin yaradılmasını, ya da hər bir ölkənin özünün nəzarətində olan bulud sisteminin yaradılmasını təklif edirlər.

Ölkəmizdə də elektron dövlətin formalaşdırılması beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır və “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı” (“Elektron Azərbaycan”), “Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsindəki bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2011-ci il tarixli Fərmanı və digər normativ-hüquqi aktlarla fəaliyyət üçün hüquqi baza yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəçiliyində informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin və şəffaflığının artırılması, vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi, daha da sadələşdirilməsi və müasir texnologiyalar vasitəsilə onlardan istifadə dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olub, ardıcıl həyata keçirilməkdədir. Görülən işlər sayəsində milli əhəmiyyətli informasiya sistemləri və reyestrlər, kadastrlar yaradılmış, “Elektron hökumət” konsepsiyası həyata keçirilmiş, elektron xidmətlərin əhatə dairəsi genişləndirilmiş, bu fəaliyyətin təmin edilməsi üçün təhlükəsiz şəbəkə infrastrukturunu qurulmuşdur. Hazırda dövlət qurumları informasiya sistemləri və ehtiyatlarından, onlar əsasında yaradılan elektron xidmətlərdən geniş istifadə edirlər [17].

Azərbaycanda dövlət informasiya sistemlərinin və ehtiyatlarının hökumət buluduna keçirilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin Tədbirlər Planı”nın 2.4.5-ci yarımbəndinin icrası, Azərbaycan Respublikasında “Hökumət buludu”nun (G-cloud) yaradılması və fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə hazırlanmış konsepsiya və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Dövlət informasiya sistemlərinin və ehtiyatlarının “Hökumət buludu”na Keçid Planı”nın təsdiq edilməsi və “Hökumət buludu” ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında 428 №-li qərarına əsasən həyata keçirilmişdir [17]. Cənubi Qafqaz regionunda ilk olaraq Azərbaycan Respublikasının TIER III səviyyəli, “ISO 20000”, “ISO 22301” və “ISO 27001” sertifikatlarının tələblərini ödəyən Bakı və Yevlaxda yerləşən 2 Data Mərkəzi yaradılmışdır.

Dövlət Statistika Komitəsinin informasiya sistemlərinin idarə olunmasında da müasir informasiya idarəetmə modelləri tətbiq edilməkdədir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin “Hökumət buludu”nun (G-cloud) yaradılması və “bulud” xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində tədbirlər haqqında 3 iyun 2019-cu il tarixli 718 nömrəli Fərmanının icrası məqsədilə həyata keçirilən

“Hökumət buludu”na Keçid Planına əsasən, Dövlət Statistika Komitəsinin informasiya sistemlərinin Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən “AzInTelecom” MMC-yə məxsus Bakı və Yevlax Data mərkəzlərinə miqrasiyası həyata keçirilmişdir [17, 18]. Dövlət Statistika Komitəsi “Hökumət Buludu”na miqrasiya çərçivəsində “AzInTelecom” MMC-nin təqdim etdiyi IaaS (Infrastructure-as-a-Service) bulud infrastrukturunu xidmətini əldə etmişdir. Dövlət Statistika Komitəsi bütün informasiya sistemlərini tam olaraq “AzInTelecom” MMC-yə məxsus Data Mərkəzində yerləşdirməklə kritik sistemlərinin yüksək əlçatanlığını təmin etmişdir. İlkin mərhələdə Dövlət Statistika Komitəsinin ümumi infrastrukturunun qiymətləndirilməsi nəticəsində hesabat hazırlanmış və bunun əsasında informasiya sistemlərinin miqrasiyası üçün məsləhət xidməti verilmiş, həmçinin miqrasiya prosesini əks etdirən Yol Xəritəsi hazırlanmışdır. Dövlət Statistika Komitəsi məlumatların təhlükəsiz saxlanması məqsədilə Rezervlənmə (BaaS-Backup as a Service) bulud xidmətindən də yararlanmışdır. Bu xidmət daxilində təqdim edilən funksionallıqların daha çevik və sadə formada idarə edilməsi məqsədilə Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən “AzInTelecom” MMC Dövlət Statistika Komitəsinin mütəxəssislərini “Veeam” platforması ilə təmin etmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin “Hökumət buludu”na miqrasiyası ilə cari informasiya texnologiyaları xərcləri azalmış və informasiya sistemlərinin məhsuldarlığı artmışdır. Bununla yanaşı, informasiya sistemlərinin təhlükəsizliyinin daha da təkmilləşdirilməsinə, sabit və dayanıqlı informasiya texnologiyaları infrastrukturuna, operativ koordinasiya ilə yüksək keyfiyyətli servis təminatı və 24/7 monitoring xidmətinə nail olunmuşdur [22].

Nəticə

Bulud texnologiyalarının müasir vəziyyəti, modelləri, üstünlükləri və xidmətlərinin təhlili aparılmış və informasiya sistemlərinin idarə olunmasında səmərəliliyinin artırılması, xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və xərclərin azaldılması üçün bulud texnologiyalarından istifadənin imkanları və perspektivləri analiz edilmişdir. Bulud texnologiyalarını informasiya sistemlərinin idarə olunmasına tətbiq etməklə müvafiq təhlükəsizlik və etibarlılıq amilləri kimi faydaları, onun elektron dövlətdə istifadəsi üçün ən yaxşı alternativ olması, eləcə də xidmətlərin inteqrasiyasına nail olmaq və əlaqəli mənbələrdən resursları əldə edib təyinatı üzrə mərkəzləşdirilmiş emalını, arxivləşdirilməsini, qorunmasını və s. təşkil etmək olar. Dövlət Statistika Komitəsinin informasiya sistemlərinin mərhələli şəkildə Hökumət buluduna inteqrasiyası və yerləşdirilməsi və “Veeam” platforması ilə idarə olunması işləri yerinə yetirilmişdir.

Səyavuş Əhmədov, Mansur Ağayev

İnformasiya sistemlərinin idarə olunmasında Bulud hesablamaları (Cloud Computing)

Xülasə

Məqalədə müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarının hazırki vəziyyəti, dövlət orqanlarında informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, informasiya sistemlərinin idarə olunmasının müasir metod və vasitələri haqqında məlumat verilir. Bulud hesablamalarının (Cloud Computing) köməyi ilə verilənlərin emalı mərkəzlərinin hesablama və yaddaş resurslarından səmərəli istifadə olunması üsulları qeyd edilmişdir. Bulud hesablama texnologiyalarında istifadə olunan *Public Cloud* (Ümumi təyinatlı buludlar), *Private Cloud* (Xüsusi təyinatlı buludlar), *Community Cloud* (Qrup təyinatlı buludlar) və *Hybrid Cloud* (Hibrid buludlar) modelləri və IaaS (Infrastructure as a Service), SaaS (Platform as a Service) və PaaS (Software-as-a-Service) xidmətləri və Veeam platforması haqqında məlumat verilmişdir. Bulud texnologiyalarından istifadə perspektivləri və e-dövlət sistemində bulud texnologiyalarının tətbiq edilməsi haqqında məlumat verilmişdir. Həmçinin, Azərbaycan Respublikasında Hökumət Buludunun yaradılması, Dövlət Statistika Komitəsinin informasiya sistemlərinin mərhələli şəkildə Hökumət Buluduna inteqrasiyası və yerləşdirilməsi haqqında məlumat verilmişdir.

Саявуш Ахмедов, Мансур Агаев

Облачные вычисления (Cloud Computing) в управлении информационными системами

Резюме

В статье представлена информация о современном состоянии информационно-коммуникационных технологий, их применении в государственных органах, современных

методах и средствах управления информационными системами. Упомянуты способы эффективного использования вычислительных ресурсов и ресурсов памяти центров обработки данных с помощью вычислений Облако. Представлена информация о моделях Public Cloud (публичное облако), Private Cloud (частное облако), Hybrid Cloud (гибридное-смешанное облако), используемых в облачных технологий, а также услугах IaaS (Infrastructure as a Service), SaaS (Platform as a Service), PaaS (Software-as-a-Service) и о платформе Veeam, используемых в облачных вычислениях. Показываются перспективы использования облачных технологий и представлена информация об их применении в системе электронного государства. Также представлена информация о создании правительственного облака в Азербайджанской Республике, поэтапной интеграции и размещении информационных систем Государственного Комитета по Статистике в правительственное облако.

Sayavush Ahmadov, Mansur Aghayev
Cloud Computing in information systems management

Summary

The article provides information on the current state of modern information communication technologies, the application of information communication technologies in state bodies, and modern methods and tools of managing information systems. With the help of cloud computing, methods of efficient use of computing and memory resources of data processing centers are mentioned. The information about Public Cloud, Private Cloud, Community Cloud and Hybrid Cloud models, IaaS (Infrastructure as a Service), SaaS (Platform as a Service) and PaaS (Software-as-a-Service) services as well as Veeam platform used in cloud computing technologies is provided. The prospects of using cloud technologies and the application of cloud technologies in the electronic state system are mentioned. The information on the creation of the Government Cloud in the Republic of Azerbaijan, and the gradual integration and deployment of the information systems of the State Statistical Committee into the Government Cloud is also provided.

Ədəbiyyat

1. Alguliyev R.M., Alekperov R.K. Cloud Computing: Modern State, Problems and Prospects// Telecommunications and Radio Engineering, 2013, vol.72, no.3, pp. 255-266.
2. Mell P., Grance T. The NIST definition of cloud computing, 2010, <http://www.nist.gov/itl/cloud/upload/cloud-def-v15.pdf>
3. Введение в облачные вычисления, www.intuit.ru/studies/courses/673/529/lecture/11913.
4. Ələkbərov R.Q., Həşimov M.A. Bulud Texnologiyaları: Xidmətlər, Problemlər və Tətbiq Sahələri, İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, 2016, №1, 3–10
5. Behara G.K., Varre V.V., Rao M., Service Oriented Architecture for E-Governance, 2009, <http://www.bptrends.com>
6. United Nations. E-government survey 2014, New York, 2014, 284 p.
7. Əliquliyev R.M., Ələkbərov R.Q., Həşimov M.A. Bulud Texnologiyalarının Elektron Dövlət Sistemində Tətbiqi Məsələləri, İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı 2015, №1, 3-11.
8. Soleimani F., Hashemi S. Security Challenges in Cloud computing with More Emphasis on Trust and Privacy // International Journal of Scientific & Technology Research, 2012, vol.1, no.6, pp.49–54.
9. Vats K., Sharma S., Rathee A., A Review of Cloud Computing and E-Governance // International Journal of Advanced Research in Computer Science and Software Engineering, 2012, Vol2, Issue 2, http://www.ijarcsse.com/docs/papers/february2012/volume_2_issue_2/-V2I2074.pdf
10. Marios D. Dikaiakos, George Pallis, Dimitrios Katsaros, Pankaj Mehra, Athena Vakali. Cloud Computing -Distributed Internet Computing for IT and Scientific Research // IEEE INTERNET COMPUTING. 2009. № 9. pp. 10-13.
11. https://www.wikimedia.az-az.nina.az/Bulud_texnologiyas%C4%B1.html
12. Phillip C-Y Sheu, Shu Wang, Qi Wang, Ke Hao, Ray Paul. Semantic Computing, Cloud Computing, and Semantic Search Engine // International Journal of Semantic Computing. 2007, Vol. 1.1, pp. 1-9.

13. Tripathi A., Parihar B. E-governance challenges and cloud benefit // VSRD International Journal of CS & IT, 2011, Vol. 1 (1), pp. 29-35.
14. Hashemi S., Monfareedi K., Masdari M. Using Cloud Computing for E-Government: Challenges and Benefits. World Academy of Science, Engineering and Technology //
15. Ференц В. Так что же такое “Cloud Computing”. www.cio-world.ru/products/infrastructure
16. Введение в облачные вычисления, www.intuit.ru/studies/courses/673/529/lecture/11913.
17. <https://e-qanun.az/framework/46243>
18. <https://e-qanun.az/framework/42560>
19. <https://cloudinfrastructureservices.co.uk/architecture-of-cloud-computing-types-iaas-vs-saas-vs-paas/>
20. https://az.wikipedia.org/wiki/Bulud_texnologiyas%C4%B1
21. <https://squeezegrowth.com/az/iaas-saas-and-paas-in-detail/>
22. <http://bit.ly/3ZAzQGC>
23. <https://www.veeam.com>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 20.01.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 25.01.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 01.05.2023

UOT: 33.311

DOI: 10.338.70/2413-6557-2023-9-2-64-74

SU AXINLARININ HESABINA DAİR

Emil Məmmədov

Dövlət Statistika Komitəsinin Energetika və ətraf mühit statistikasına şöbəsinin

Ətraf mühit statistikasına sektorunun müdiri

AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: emil.mammadov@stat.gov.az

Açar sözlər: su axınları, su axınları hesabı, resurslar cədvəli, istifadələr cədvəli, Ekoloji-İqtisadi Uçot Sisteminin Mərkəzi Çərçivəsi.

Ключевые слова: водные потоки, счета водотоков, таблица ресурсов, таблица использования, Центральная Основа Системы Эколого-Экономического Учета.

Keywords: water flows, water flows account, supply table, use table, System of Environmental-Economic Accounting Central Framework.

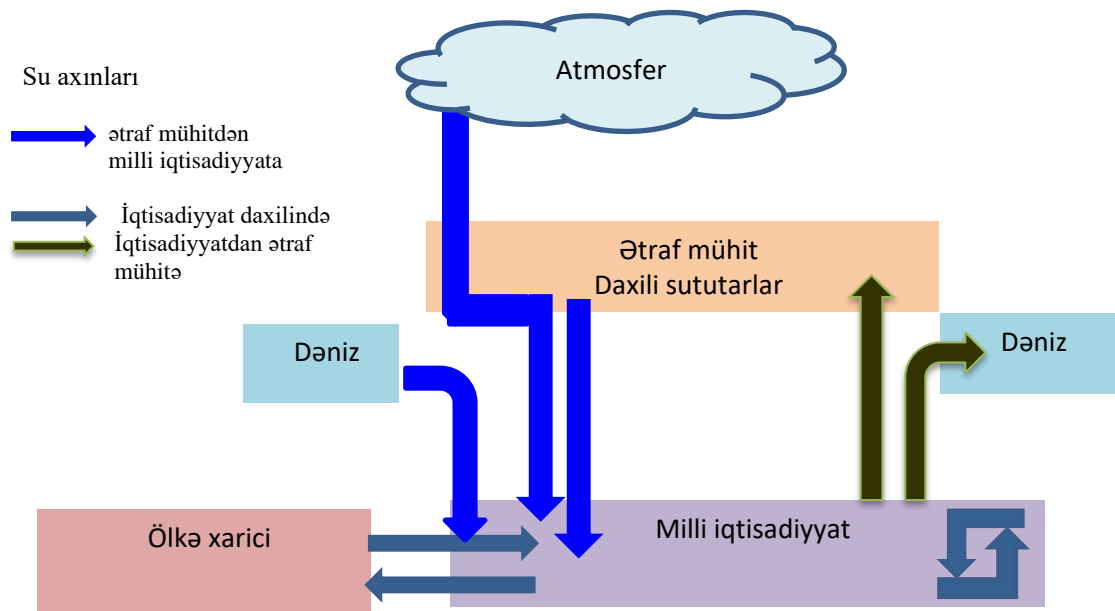
Ölkənin şirin su ehtiyatlarının azlığı, son illərdə müşahidə olunan qlobal iqlim dəyişikliyi və orta temperaturun yüksəlməsi, əsasən qonşu ölkələrdən daxil olan yerüstü su ehtiyatlarının, çaylarda sululuğun və yağıntıların xeyli azalması, digər tərəfdən, əhalinin sürətli artımı, həyat standartlarının yüksəlməsi, ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən kənd təsərrüfatının inkişafı, əkin sahələrinin, suvarma və içməli su təchizatı şəbəkələrinin genişləndirilməsi nəticəsində suya tələbatın artması sudan səmərəli istifadəni aktuallaşdırır [7].

Azərbaycan Respublikası ərazisində istifadəyə yararlı sular məhdud ehtiyatlara malik olmaqla qeyri-bərabər paylanmışdır [7]. Orta illik həcmi 36 mlyd. m³-ə yaxın olan su ehtiyatlarının 21 mlyd. m³-i ölkə hüdudlarından kənarında formalaşır [7]. Azərbaycan əhalisinin su təchizatında müstəsna rol oynayan iki əsas çayın – Kür və Arazın hövzələri bütünlüklə Ermənistanın ərazisini, Gürcüstan ərazisinin böyük bir hissəsini, eləcə də Türkiyə və İran ərazisində xeyli sahəni əhatə edir və Azərbaycanın sərhədlərini keçənə qədər artıq ciddi çirklənməyə məruz qalmış vəziyyətdə olur [7].

Azərbaycan ərazisində su ehtiyatlarından içmək və təsərrüfat məişət ehtiyatları ilə yanaşı suvarma əkinçiliyi və kənd təsərrüfatının digər sahələrində, balıqçılıq, hidroenergetika, ekoloji və digər məqsədlərlə geniş istifadə olunur [7].

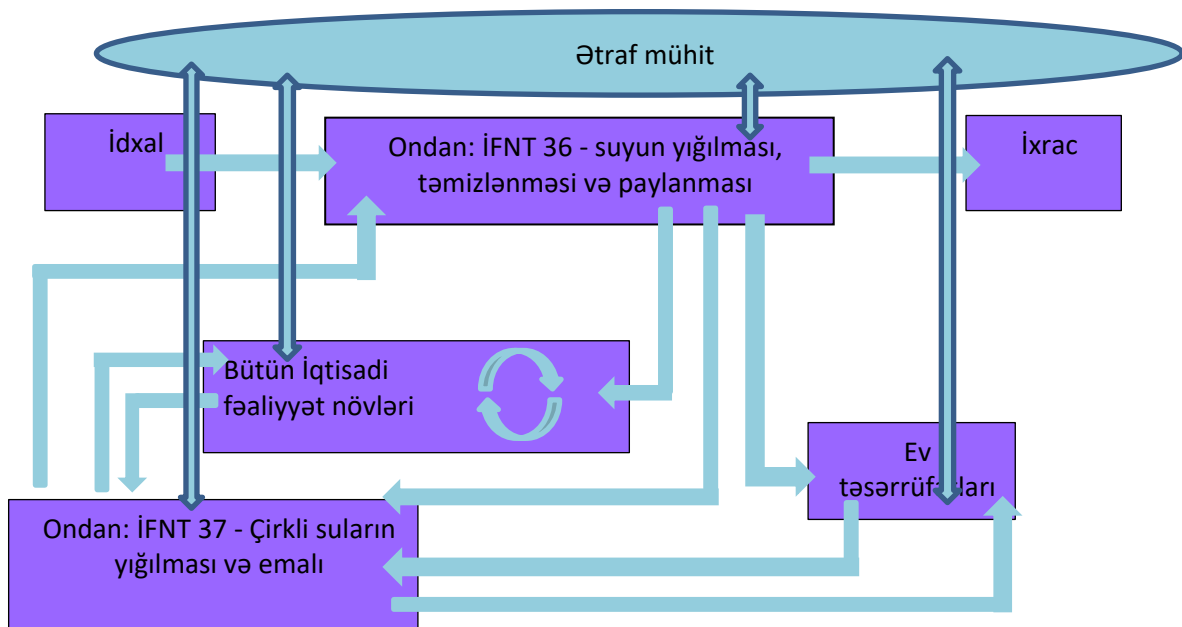
Su axınları hesabı ekoloji-iqtisadi uçotun ilk beynəlxalq standartı olan BMT-nin Ekoloji-İqtisadi Uçot Sisteminin Mərkəzi Çərçivəsinə (EİUS Mərkəzi Çərçivə) uyğun olaraq suyun fiziki axınlarının tərtib olunması qaydasını müəyyən edir. EİUS Mərkəzi Çərçivəsi ətraf mühit və iqtisadi göstəricilərə sistemli yanaşma ilə ekoloji-iqtisadi məsələlərin təhlilində əhəmiyyətli yer tutan resursların ehtiyatları və onların axınlarından bəhs edir. Bu yanaşma ilə EİUS Mərkəzi Çərçivəsi Milli Hesablar Sisteminin təməl qaydaları, prinsipləri və strukturundan istifadə edir. EİUS Mərkəzi Çərçivəsi özündə enerji, su, material, tullantı və emissiyaların fiziki axınlarının, habelə biomüxtəlifliyin, torpaq və ağac ehtiyatlarının aktiv uçotunu özündə ehtiva edir.

Şəkil 1-dən görüldüyü kimi, su axınları (a) ətraf mühitdən milli iqtisadiyyata, (b) iqtisadiyyat daxili və (c) milli iqtisadiyyatdan ətraf mühitə olmaqla üç yerə ayrılır. Ətraf mühitdən milli iqtisadiyyata gedən su axınlarına istehsal və ya istehlak məqsədilə yerüstü və yeraltı təbii su mənbələrindən, habelə dənizdən götürülmüş sular daxildir [1]. Rekreasiya, naviqasiya və s. kimi fəaliyyətlər zamanı sudan yerində və təbii vəziyyətini dəyişmədən istifadə etmək təbii mənbələrdən suyun götürülməsi hesab olunmur.

Şəkil 1: Su axınları

İqtisadiyyat daxilindəki su axınlarına təbii mənbələrdən götürülmüş suyun iqtisadi subyektlər arasında mübadiləsi aiddir. Su təchizatı əsasən İqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatının 36-cı (İFNT 36) bölməsi olan suyun yığılması, təmizlənməsi və paylanması seksiyası, istifadə edilmiş suların yığılması isə İqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatının 37-ci (İFNT 37) bölməsi olan çirkli suların yığılması və emalı seksiyası üzrə qruplaşdırıldığından iqtisadiyyat daxilindəki su axınlarında adıçəkilən seksiyalar mühüm əhəmiyyət daşıyır. Şəkil 2-dən görüldüyü kimi İFNT 36 və İFNT 37 suyun təbii mənbələrdən götürülməsi, onun iqtisadi fəaliyyət sahələri və ev təsərrüfatlarına paylanması, istifadə olunmuş suların yığılıb emal edilməsi, o cümlədən çirkli suların ətraf mühitə qaytarılmasında əsas rola malikdir. Milli iqtisadiyyatdan ətraf mühitə gedən su axınları isə iqtisadi fəaliyyət və ya istehlak nəticəsində əmələ gəlmiş çirkli suların ətraf mühitə axılmasıdır.

Şəkil 2. İqtisadiyyat daxilindəki su axınları

Su axınları hesabı iki cədvəldən ibarətdir: su ehtiyatları cədvəli (bundan sonra – resurslar cədvəli) və su ehtiyatlarından istifadə cədvəli (bundan sonra – istifadələr cədvəli). Resurslar və istifadələr cədvəlləri isə öz növbəsində beş bölməyə ayrılır [2], [3].

1. Ətraf mühitdən suyun götürülməsi;
2. Götürülən suyun bölüşdürülməsi və istifadəsi;
3. Çirkli su axınları;
4. Ətraf mühitə qayıdan su axınları;
5. Götürülən suyun buxarlanması, transpirasiyası və məhsulların tərkibindəki su.

Resurslar və istifadələr cədvəllərində sütunlar üzrə su axınlarının iqtisadi fəaliyyətdə bölgüsü Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 13 avqust 2014-cü il tarixli 116/t nömrəli əmrilə təsdiq edilmiş “İqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatı”na (İFNT) uyğun olaraq tərtib olunur və aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır. Qruplaşdırma aparılarkən sudan istifadə, su təchizatı, çirkli suların əmələ gəlməsi və onların təmizlənməsində əsas yer tutan fəaliyyət sahələri əsas götürülmüşdür [1].

- İFNT-in 01-03-cü bölmələri: Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq;
- İFNT-in 05-09-cu bölmələri: Mədəncixarma sənayesi;
- İFNT-in 10-33-cü bölmələri: Emal sənayesi;
- İFNT-in 35-ci bölməsi: Elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyalaşdırılmış hava ilə təchizat;
- İFNT-in 36-cı bölməsi: Suyun yığılması, təmizlənməsi və paylanması;
- İFNT-in 37-ci bölməsi: Çirkli suların yığılması və emalı;
- İFNT-in 41-96-cı bölmələri: Digər iqtisadi fəaliyyət sahələri.

Bölmə 1. Ətraf mühitdən suyun götürülməsi.

Resurslar və istifadələr cədvəllərinin 1-ci bölməsində ətraf mühitdən iqtisadi fəaliyyətə cəlb olunmuş suyun həcmi əks etdirilir. Resurslar cədvəlində yerüstü və yeraltı su obyektlərindən, habelə Xəzər dənizindən daxil olan su axınları əks olunur.

Cədvəl 1

Resurslar cədvəlində ətraf mühitdən suyun götürülməsi [2], [3], [4], [5].

Milyon kub metr

Sətrin nömrəsi	Suyun götürülməsi; suyun alınması; ətraf mühitə qayıdan axınların formalaşması									Qalan dünyada axınlar (idxal)	Ətraf mühitdən axınlar	Cəmi resurslar
	Seksiyalar											
	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	Mədəncixarma sənayesi	Emal sənayesi	Elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyalaşdırılmış hava ilə təchizat	Suyun yığılması, təmizlənməsi və paylanması	Çirkli suların yığılması və emalı	Digər	Ev təsərrüfatları				
A	B	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Ətraf mühitdən suyun götürülməsi	01	x	x	x	x	x	x	x	x	x	02, 03 və 04-cü sətrlərin cəmi	= sütun 10
Yerüstü su obyektlərindən	02	x	x	x	x	x	x	x	x	x		= sütun 10
Dənizdən	03	x	x	x	x	x	x	x	x	x		= sütun 10
Yeraltı su obyektlərindən	04	x	x	x	x	x	x	x	x	x		= sütun 10

İstifadələr cədvəlində ətraf mühitdən suyun götürülməsi [2], [3], [4], [5].

Milyon kub metr

Sətrin nömrəsi	Suyun götürülməsi; aralıq istehlak; ətraf mühitə qayıdan axınlar									Yığılım	Qalan dünyaya axınlar (ixrac)	Ətraf mühitə axınlar	Cəmi istifadələr	
	Seksiyalar													
	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	Mədənci-xərma sənayesi	Emal sənayesi	Elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisionlaşdırılmış hava ilə təchizat	Suyun yığılması, təmizlənməsi və paylanması	Çirkli suların yığılması və emalı	Digər	Ev təsərrüfatları						
A	B	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Ətraf mühitdən suyun götürülməsi	01	02, 03 və 04-cü sətirlərin cəmi								x	x	x	x	1, 2, 3, 4, 5, 6 və 7-ci sütunların cəmi
Yerüstü su obyektlərindən	02								x	x	x	x	1, 2, 3, 4, 5, 6 və 7-ci sütunların cəmi	
Dənizdən	03								x	x	x	x	1, 2, 3, 4, 5, 6 və 7-ci sütunların cəmi	
Yeraltı su obyektlərindən	04								x	x	x	x	1, 2, 3, 4, 5, 6 və 7-ci sütunların cəmi	

Bir sıra hallarda ev təsərrüfatları tərəfindən yeraltı su mənbələrindən götürülən suyun uçuğu aparılır. Belə olduqda su təchizatı olmayan ev təsərrüfatlarının yeraltı su mənbələrindən götürdükləri suyun həcmi aşağıdakı düsturla hesablanır [6].

$$SH_{et} = SH_{et\bar{s}} + SH_{etk}$$

SH_{et} - Su təchizatı olmayan ev təsərrüfatlarının yeraltı su mənbələrindən götürdükləri suyun həcmi;

$SH_{et\bar{s}}$ - Şəhər yerlərində su təchizatı olmayan ev təsərrüfatlarının yeraltı su mənbələrindən götürdükləri suyun həcmi;

SH_{etk} - Kənd yerlərində su təchizatı olmayan ev təsərrüfatlarının yeraltı su mənbələrindən götürdükləri suyun həcmi.

Şəhər yerlərində su təchizatı olmayan ev təsərrüfatlarının yeraltı su mənbələrindən götürdükləri suyun həcmi aşağıdakı düsturla hesablanır [6].

$$SH_{et\bar{s}} = \frac{SH_{\bar{s}}}{\Theta T_{\bar{s}}} * (\Theta_{\bar{s}} - \Theta T_{\bar{s}})$$

$SH_{\bar{s}}$ – Şəhər əhalisinə verilmiş suyun həcmi;

$\Theta T_{\bar{s}}$ – Su təchizatı olan ev təsərrüfatlarında yaşayan şəhər əhalisinin sayı;

$\Theta_{\bar{s}}$ – Şəhər əhalisinin illik orta sayı.

Su təchizatı olan ev təsərrüfatlarında yaşayan şəhər əhalisinin sayı aşağıdakı düsturla hesablanır [6].

$$\Theta T_{\text{ş}} = N\Theta T_{\text{ş}} * ETS_{\text{ş}} * ET\ddot{O}_{\text{ş}}$$

$N\Theta T_{\text{ş}}$ – Su təchizatı olan ev təsərrüfatlarında yaşayan şəhər əhalisinin ümumi şəhər əhalisinə olan nisbəti;

$ETS_{\text{ş}}$ – Şəhərdə yaşayan ev təsərrüfatlarının sayı;

$ET\ddot{O}_{\text{ş}}$ – Şəhərdə yaşayan ev təsərrüfatlarının orta ölçüsü.

Kənd yerlərində su təchizatı olmayan ev təsərrüfatlarının yeraltı su mənbələrindən götürüdükləri suyun həcmi aşağıdakı düsturla hesablanır [6].

$$SH_{\text{etk}} = \frac{SH_k}{\Theta T_k} * (\Theta_k - \Theta T_k)$$

SH_k – Kənd əhalisinə verilmiş suyun həcmi;

ΘT_k – Su təchizatı olan ev təsərrüfatlarında yaşayan kənd əhalisinin sayı;

Θ_k – Kənd əhalisinin illik orta sayı.

Su təchizatı olan ev təsərrüfatlarında yaşayan kənd əhalisinin sayı aşağıdakı düsturla hesablanır [6].

$$\Theta T_k = N\Theta T_k * ETS_k * ET\ddot{O}_k$$

$N\Theta T_k$ – Su təchizatı olan ev təsərrüfatlarında yaşayan kənd ümumi kənd əhalisinə olan nisbəti;

ETS_k – Kənddə yaşayan ev təsərrüfatlarının sayı;

$ET\ddot{O}_k$ – Kənddə yaşayan ev təsərrüfatlarının orta ölçüsü.

Bölmə 2. Götürülmüş suyun bölüşdürülməsi və istifadəsi

Resurslar və istifadələr cədvəllərinin 2-ci bölməsində ətraf mühitdən götürülən suyun institusional vahidlər üzrə sonradan bölüşdürülməsi, başqa institusional vahidlərdən alınması və istehlak edilməsi əks etdirilir və su itkiləri də bu bölmədə qeyd olunur. Resurslar cədvəlində institusional vahidlər tərəfindən sonradan bölüşdürülmə (digər institusional vahidlərə ötürülmə) və həmçinin şəxsi istehlak məqsədilə götürülən və idxal olunan suyun faktiki həcmi əks olunur [1].

Cədvəl 3

Resurslar cədvəlində götürülmüş suyun bölüşdürülməsi və istifadəsi [2], [3], [4].

Milyon kub metr

	Sətrin nömrəsi	Suyun götürülməsi; suyun alınması; ətraf mühitə qayıdan axınların formalaşması								Ev təsərrüfatları	Qalan dünyadan axınlar (idxal)	Ətraf mühitdən axınlar	Cəmi resurslar
		Seksiyalar											
		Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	Mədənci-xərçəmə sənayesi	Emal sənayesi	Elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyalaşdırılmış hava ilə təchizat	Suyun yığılması, təmizlənməsi və paylanması	Çirkli suların yığılması və emalı	Digər					
A	B	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Götürülmüş suyun bölüşdürülməsi və istifadəsi	05									X	0	X	1, 2, 3, 4, 5, 6 və 7-ci sütünların cəmi

Bölüşdürmə üçün	06								X	0	X	1, 2, 3, 4, 5, 6 və 7-ci sütunların cəmi
Şəxsi istehlak üçün	07	05 və 06-cı sətirlərin fərqi							X	X	X	1, 2, 3, 4, 5, 6 və 7-ci sütunların cəmi

Cədvəl 4
İstifadələr cədvəlində götürülmüş suyun bölüşdürülməsi və istifadəsi [2], [3], [4].
Milyon kub metr

	Sətrin nömrəsi	Suyun götürülməsi; aralıq istehlak; ətraf mühitə qayıdan axınlar							Ev təsərrüfatları	Yığım	Qalan dünyaya axınlar (ixrac)	Ətraf mühitə axınlar	Cəmi istifadələr
		Seksiyalar											
		Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	Mədən-çıxarma sənayesi	Emal sənayesi	Elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyalaşdırılmış hava ilə təchizat	Suyun yığılması, təmizlənməsi və paylanması	Çirkli suların yığılması və emalı	Digər					
A	B	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Götürülmüş suyun bölüşdürülməsi və istifadəsi	05	06 və 07-ci sətirlərin cəmi								x	0	X	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 və 10-cu sütunların cəmi
Bölüşdürmə	06									x	0	X	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 və 10-cu sütunların cəmi
Şəxsi istehlak	07	= 07-ci sətir (Əlavə 4, Cədvəl 1 üzrə 1-4-cü sütunlar)			= 07-ci sətir (Əlavə 4, Cədvəl 1 üzrə 5-ci sütun)		= 07-ci sətir (Əlavə 4, Cədvəl 1 üzrə 6-7-ci sütunlar)			X	X	X	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 və 10-cu sütunların cəmi

Bölmə 3. Çirkli su axınları

Resurslar və istifadələr cədvəllərinin 3-cü bölməsində çirkli suların iqtisadiyyatda hərəkəti əks etdirilir. Resurslar cədvəlində müxtəlif növ iqtisadi fəaliyyətlər nəticəsində, həmçinin ev təsərrüfatlarında əmələ gəlmiş çirkli suların həcmi barədə məlumat verilir. İstifadələr cədvəlində isə öz növbəsində ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə çirkli suların qəbul edilməsi öz əksini tapır. Bu səbəbdən göstəricilərin böyük əksəriyyəti İFNT-in 37-ci bölməsi olan çirkli suların yığılması və emalına daxildir.

Çirkli su artıq ona ehtiyacı olmadığı üçün sahibi və ya istifadəçisi tərəfindən atılmış sudur. Çirkli sular birbaşa və ya təmizləndikdən sonra ətraf mühitə atıldıqda bu ətraf mühitə qayıdan su axınları kimi 4-cü bölmədə, kanalizasiya qurğularına axıldıqda resurslar cədvəlində təmizləyici qurğulara axıdılan çirkli su kimi qeyd olunur.

Cədvəl 5

Resurslar cədvəli üzrə çirkli su axınları [2], [3], [4].

Milyon kub metr

A	Sətrin nömrəsi	Suyun götürülməsi; suyun alınması; ətraf mühitə qayıdan axınların formalaşması							Ev təsərrüfatları	Qalan dünyada n axınlar (idxal)	Ətraf mühitdən axınlar	Cəmi resurslar
		Seksiyalar										
		Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	Mədən-çıxarma sənayesi	Emal sənayesi	Elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyal aşdırılmış hava ilə təchizat	Suyun yığılması, təmizlənməsi və paylanması	Çirkli suların yığılması və emalı	Digər				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11		
	08	09 və 10-cu sətrlərin cəmi								0	X	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 və 9-cu sütunlar
	09								0	X	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 və 9-cu sütunlar	
	10	= Əlavə 5, cədvəl 2, sətir 10							X	0	X	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 və 9-cu sütunlar

Cədvəl 6

İstifadələr cədvəli üzrə çirkli su axınları [2], [3], [4].

Milyon kub metr

A	Sətrin nömrəsi	Suyun götürülməsi; aralıq istehlak; ətraf mühitə qayıdan axınlar							Ev təsərrüfatları	Yığım	Qalan dünyaya axınlar (ixrac)	Ətraf mühitə axınlar	Cəmi istifadələr
		Seksiyalar											
		Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	Mədən-çıxarma sənayesi	Emal sənayesi	Elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyal aşdırılmış hava ilə təchizat	Suyun yığılması, təmizlənməsi və paylanması	Çirkli suların yığılması və emalı	Digər					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
	08								X	X		X	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 və 10-cu sütunların cəmi
	09								X	X		X	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 və 10-cu sütunların cəmi
	10	08 və 09-cu sətrlərin fərqi							X	X	0	X	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 və 10-cu sütunların cəmi

Bölmə 4. Ətraf mühitə qayıdan su axınları

Resurslar və istifadələr cədvəllərinin 4-cü bölməsi iqtisadi fəaliyyətdə istifadə edildikdən sonra ətraf mühitə qaytarılan su axınlarını əks etdirir.

Cədvəl 7

Resurslar cədvəlində ətraf mühitə qayıdan su axınları [2], [3], [4].

A	B	Suyun götürülməsi; suyun alınması; ətraf mühitə qayıdan axınların formalaşması								Ev təsərrüfatları	Qalan dünyada n axınlar (idxal)	Ətraf mühitdən axınlar	Cəmi resurslar
		Seksiyalar											
		Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	Mədən-çıxarma sənayesi	Emal sənayesi	Elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyalaşdırılmış hava ilə təchizat	Suyun yığılması, təmizlənməsi və paylanması	Çirkli suların yığılması və emalı	Digər					
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Ətraf mühitə qayıtarılan su axınları	11	12 və 17-ci sətirlərin cəmi								X	X	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 və 8-ci sütunların cəmi	
Daxili su resurslarına	12	13 və 14-cü sətirlərin cəmi								X	X	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 və 8-ci sütunların cəmi	
yerüstü su obyektləri nə	13									X	X	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 və 8-ci sütunların cəmi	
yeraltı su obyektləri nə	14									X	X	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 və 8-ci sütunların cəmi	
onlardan : nəql zamanı itkilər	15									X	X	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 və 8-ci sütunların cəmi	
uçotu aparılma yan digər itkilər	16									X	X	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 və 8-ci sütunların cəmi	
Digər mənbələrə	17									X	X	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 və 8-ci sütunların cəmi	

Cədvəl 8:

İstifadələr cədvəlində ətraf mühitə qayıdan su axınları [2], [3], [4].

Milyon kub metr

A	B	Suyun götürülməsi; aralıq istehlak; ətraf mühitə qayıdan axınlar							Ev təsərrüfatları	Yığım	Qalan dünyaya axınlar (ixrac)	Ətraf mühitə axınlar	Cəmi istifadələr
		Seksiyalar											
		Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	Mədən-çıxarma sənayesi	Emal sənayesi	Elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyalaşdırılmış hava ilə təchizat	Suyun yığılması, təmizlənməsi və paylanması	Çirkli suların yığılması və emalı	Digər					
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Su axınlarının ətraf mühitə qayıtarılması	11	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	12 və 13-cü sətirlərin cəmi	= sütun 11
Daxili su resurslarına	12	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	= Sətir 12 (Əlavə 6, cədvəl 1, sütun 11)	= sütun 11
Digər mənbələrə	13	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	= Sətir 17 (Əlavə 6, cədvəl 1, sütun 11)	= sütun 11

Bölmə 5. Götürülmüş suyun buxarlanması, transpirasiyası və məhsullardakı su

Götürülmüş suyun buxarlanması, transpirasiya və məhsullardakı suyun həcmi resurslar və istifadələr cədvəllərinin 5-ci bölməsində əks olunur. Su axınlarının tam balansını qurmaq üçün ətraf mühitdən alınan və ətraf mühitə qayıdan su axınları ilə yanaşı götürülmüş suyun buxarlanması, transpirasiya və məhsullardakı suyun həcmindən də qeyd edilməsi zəruridir.

Götürülmüş su institusional vahidlər arasında bölüşdürülərkən su anbarları, üstü açıq su kanalları və s. obyektərdən suyun buxarlanması baş verir ki, bu da götürülmüş suyun ətraf mühitə qayıtması deməkdir. Bundan başqa torpaqdakı su bitkilər tərəfindən mənimsəniləndikdən sonra həmin suyun bir hissəsi transpirasiya yolu ilə atmosfərə qayıdır, digər hissəsi isə məhsulun tərkibində qalır. Bu cür su axınlarının, xüsusi ilə transpirasiya olunmuş və məhsullardakı suyun həcmindən bir-birindən fərqəndirilməsi əksər hallarda mümkün olmadığından praktikada götürülmüş suyun buxarlanması, transpirasiyası və məhsullardakı suyun birlikdə qeyd olunmasına tez-tez rast gəlinir.

Cədvəl 9

Resurslar cədvəlində götürülmüş suyun buxarlanması, transpirasiyası və məhsullardakı su [2], [3], [4].

Milyon kub metr

Sətrin nömrəsi	Suyun götürülməsi; suyun alınması; ətraf mühitə qayıdan axınların formalaşması									Qalan dünyadan axınlar (idxal)	Ətraf mühitdən axınlar	Cəmi resurslar
	Seksiyalar								Ev təsərrüfatı			
	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	Mədən-çıxarma sənayesi	Emal sənayesi	Elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyalaşdırılmış hava ilə təchizat	Suyun yığılması, təmizlənməsi və paylanması	Çirkli suların yığılması və emalı	Digər					
A	B	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Götürülmüş suyun buxarlanması, transpirasiya və məhsullardakı su	18	22-ci sətirlə 05-ci sətrin (Əlavə 4, cədvəl 1), 08-ci sətrin (Əlavə 5, cədvəl 1), 11-ci sətrin (Əlavə 6, cədvəl 1) fərqi								X	X	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 və 8-ci sütunların cəmi
Götürülmüş suyun buxarlanması*	19									X	X	
Transpirasiya*	20									X	X	
Məhsullardakı su*	21									X	X	
Resursların yekunu (resurslar cədvəlinin yekun sətiri)	22	= sətir 18 (Əlavə 7, cədvəl 2)								0	= sətir 10 (Əlavə 3, cədvəl 1, sətir 01)	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 və 8-ci sütunların cəmi

Cədvəl 10

İstifadələr cədvəlində götürülmüş suyun buxarlanması, transpirasiyası və məhsullardakı su [2], [3], [4].

Sətrin nömrəsi	Suyun götürülməsi; aralıq istehlak; ətraf mühitə qayıdan axınlar									Ev təsərrüfatları	Yığılmış**	Qalan dünyaya axınlar (ixrac)	Ətraf mühitə axınlar	Cəmi istifadələr
	Seksiyalar													
	Kənd təsərrüfatı meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	Mədən-çıxarma sənayesi	Emal sənayesi	Elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyalaşdırılmış hava ilə təchizat	Suyun yığılması, təmizlənməsi və paylanması	Çirkəli suların yığılması və emalı	Digər							
A	B	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Götürülmüş suyun buxarlanması, transpirasiya və məhsullardakı su	14	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X	= sətir 18 (Əlavə 7, cədvəl 1, sütun 11)	
Götürülmüş suyun buxarlanması*	15	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X			
Transpirasiya*	16	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X			
Məhsullardakı su*	17	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X		
İstifadələrin yekunu (istifadələr cədvəlinin yekun sətiri)	18	Sətir 01 (Əlavə 3, cədvəl 2), sətir 05 (Əlavə 4, cədvəl2) və sətir 08-in (Əlavə 5, cədvəl2) cəmi								= sütun 8 (Əlavə 4, cədvəl 2, sətir 05)		0	= sətir 11 (Əlavə 6, cədvəl 2) və sətir 14-ün cəmi	1 - 11-ci sütunların cəmi

* Axınların bölgüsünün mürəkkəbliyini nəzərə alaraq 5-ci bölmədə məlumatların sadəcə cəm şəkildə 18-ci sətirdə qeyd edilməsinə icazə verilmişdir;

** Axınların bölgüsünün mürəkkəbliyini nəzərə alaraq ətraf mühitə qaytarılan su axınlarının ümumi həcmi əks etdirir.

Nəticə

Qlobal iqlim dəyişikliyi fonunda sudan səmərəli istifadənin təmin edilməsi üçün ilk növbədə su uçotunun dəqiqliklə aparılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan beynəlxalq aləmdə statistik uçot sahəsində geniş yayılmış Ekoloji-İqtisadi Uçot Sisteminin Mərkəzi Çərçivəsinin Su axınları hesabının tətbiq edilməsi iqtisadi-ekoloji siyasətin daha uğurlu həyata keçirilməsilə yanaşı beynəlxalq səviyyədə müqayisəliliyin təmin olunmasına töhfə verə bilər.

Emil Məmmədov Su axınları hesabı Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, su axınları hesabı ətraf mühitdən suyun götürülməsi və ondan istifadə, ətraf mühitə qayıdan su axınları, götürülmüş suyun buxarlanması, transpirasiyası və məhsullardakı “su” haqqında məlumatları əks etdirir və sudan istifadə səmərəliliyinin ətraflı təhlili və qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Su axınları hesabı Milli Hesablar Sisteminin köməkçi hesabı olmaqla iqtisadi fəaliyyətdə su resurslarının rolunu, eləcə də iqtisadi proseslərin ölkədəki su resurslarının həcminə və keyfiyyətinə təsirini təhlil etməyə imkan verir. Bu hesabın tərtibi su ehtiyatlarının mühafizəsi istiqamətində qərarların hazırlanması və qəbulu üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Эмиль Мамедов
Счет потоков водных ресурсов
Резюме

Счет потоков водных ресурсов содержит информацию о заборе воды из окружающей среды и ее использовании, возвратных потоках в окружающую среду, испарении, транспирации воды и воде, включенной в продукты. Счет, также, создает возможности для комплексного исследования и измерения эффективности использования воды. Счет потоков водных ресурсов позволяет не только исследовать водные ресурсы в промышленности, но и изучить влияние промышленной деятельности на объем и качество водных ресурсов, помогая системе национальных счетов. Применение счет потоков водных ресурсов имеет важное значение при принятии решений по охране водных ресурсов.

Emil Mammadov
Water flow accounts
Summary

Water flow accounts contains information about water abstraction from environment and its use, return flows to the environment, evaporation, transpiration of water and water incorporated into products. As well as it creates opportunity for comprehensive research and measurement of water use efficiency. Water flow accounts not only permits us to research the importance of the water resources in industry but also the impact of industrial activities to the volume and quality of water resources assisting National Accounts System. Applying water flow accounts has importance in making decision on protection of water resources.

Ədəbiyyat

1. System of Environmental-Economic accounting for water. United Nations Department of Economic and Social Affairs Statistics Division. New York 2012.
2. System of Environmental-Economic Accounting Central Framework 2012. United Nations. New York 2014.
3. SEEA Technical note: Water Accounting. 2017.
4. İqtisadi fəaliyyət növlərinin təsnifatı. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 2008
5. International Recommendations for Water Statistics United Nations Department of Economic and Social Affairs Statistics Division. New York 2012.
6. Методика по формированию счета потоков водных ресурсов в физическом выражении. Национального статистического комитета Республики Беларусь 2019.
7. <http://eco.gov.az/az/tebii-servetlerimiz/yeralti-sular>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21.04.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 26.04.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 01.05.2023

UOT: 33.311

DOI: 10.338.70/2413-6557-2023-9-2-75-80

ÖZƏL PENSİYA FONDLARININ YARADILMASI VƏ İNKİŞAFININ ƏHƏMİYYƏTİ

Novruz Hüseynov

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin doktorantı,
Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
İmişli Rayon Statistika İdarəsinin rəisi
AZ 3000, İmişli şəhəri, P. Həsənov küçəsi 59
e-poçt: novruz_huseynov_92@mail.ru*

Açar sözlər: sosial müdafiə, sosial risk, könüllü sığorta, sosial ödəniş, Özəl Pensiya Fondu.

Ключевые слова: социальная защита, социальный риск, добровольное страхование, социальная выплата, негосударственный пенсионный фонд.

Keywords: social protection, social risk, voluntary insurance, social payment, Private Pension Fund.

Əhalinin sosial müdafiəsinin yüksək səviyyədə təmin edilməsi ölkələrin idarəetmə orqanlarının qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Sosial müdafiənin səmərəli təşkil edilməsi üçün bir sıra üsul və metodlardan istifadə olunur. Ümumiyyətlə qəbul edilmiş qaydalara əsasən sosial müdafiə tədbirləri dövlət büdcəsi vəsaitləri, hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən ödənilən məcburi sosial sığorta haqları (mdss), könüllü ödəmələr və digər mənbələrdən formalaşan vəsaitlər hesabına maliyyələşdirilir. Sosial müdafiə tədbirlərilə əhalinin əsasən sosial risk kateqoriyasına daxil olan hadisələrlə üzləşən hissəsi əhatə olunur. Sosial risk kateqoriyalı hadisələrə doğum, ölüm, zədələnmə, qocalıq, orqanizmin funksiyalarının müəyyən və ya tam hissəsinin itirilməsi və s. daxildir. Son illər ölkəmizdə bu sahəyə aid vətəndaşların sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı bir sıra işlər görülür. Xüsusilə ölkə başçısının müvafiq fərman və sərəncamları ilə əmək pensiyaları, sosial müavinətlər, Prezident təqaüdləri, aztəminatlı ailələrə verilən Ünvanlı Sosial Yardımları, dəfn üçün verilən müavinət, uşağın anadan olmasına görə verilən müavinətlər və digər sosial ödənişlər nəzərəcarpacaq dərəcədə artırılır. Bəzi sosial müavinətlərin artım tempini aşağıdakı cədvəldə nəzərdən keçirək.

Cədvəl

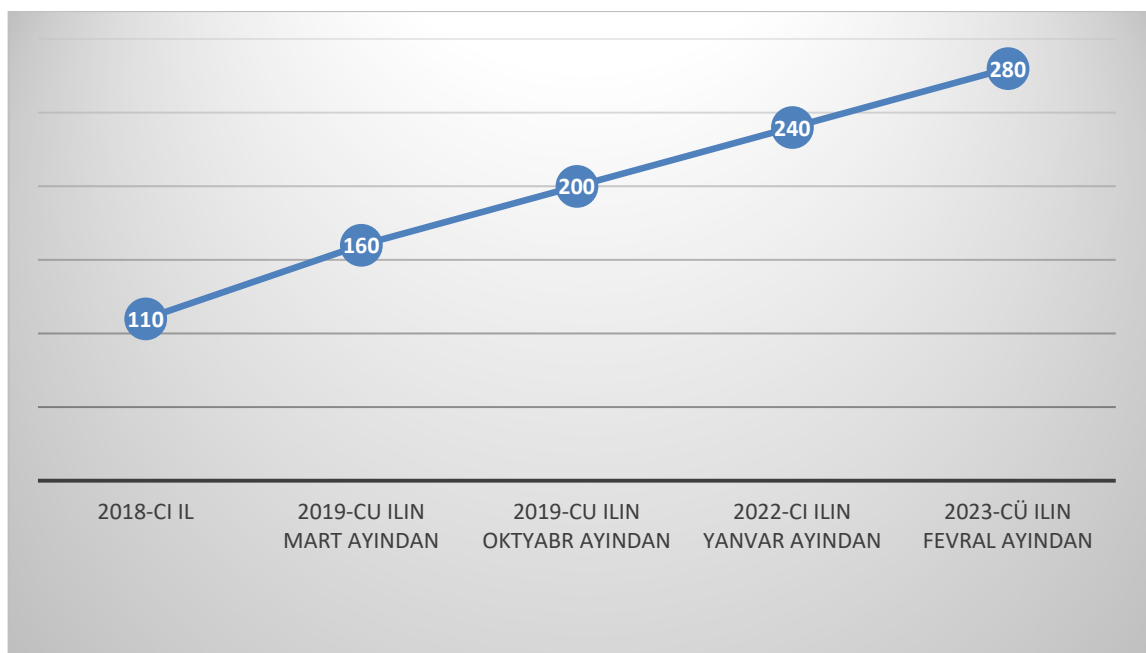
Sosial müavinətlərin artımı, manatla

	01.03.2018	01.04.2019	01.01.2022	01.01.2023
<i>Yaşa görə müavinət</i>	73	130	180	220
<i>Ailə başçısını itirməyə görə müavinət</i>	68	80	100	120
<i>Uşağın anadan olmasına görə müavinət</i>	109	200	300	500
<i>Dəfn üçün müavinət</i>	146	300	350	500
<i>Orqanizmin funksiyalarının 81-100 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərə</i>	82	150	220	270
<i>Orqanizmin funksiyalarının 61-80 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərə</i>	61	130	180	220
<i>Orqanizmin funksiyalarının 31-60 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərə</i>	52	110	120	150

Cədvəldən görüldüyü kimi, son illərdə sosial müavinətlərin həcmi növündən asılı olaraq bəzilərdə 2, bəzilərdə 3, bəzilərdə isə 4 dəfədən çox artmışdır. Bütün bunlar dövlətin əhalinin

sosial müdafiəsi məsələsini daima diqqətdə saxlamasının göstəricilərindəndir. Qeyd olunan müavinət növləri əsasən dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilir.

Əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edən tədbirlərdən biri əhaliyə verilən əmək pensiyalarıdır. Qanunvericilikdə əmək pensiyasının üç növü fərqləndirilir: yaşa görə, əlilliyə görə və ailə başçısının itirilməsinə görə [4]. Əmək pensiyalarının maliyyələşdirilməsi həm dövlət büdcəsinin vəsaitləri, həm DSMF-nin gəlirləri, həm də vətəndaşların ödədikləri mdss haqları hesabına həyata keçirilir. Son illər əmək pensiyasının da minimum məbləğlərində ciddi artımlar müşahidə olunur. Həmin artımları aşağıdakı şəkildə görmək olar.

Şəkil. minimum pensiyanın artım dinamikası.

Şəkildən göründüyü kimi, 2018-ci ildə pensiyanın minimum məbləği 110,00 manat olduğu halda, 01.02.2023-cü il tarixindən 280,00 manat təşkil edir ki, bu da 2,5 dəfədən çox artım deməkdir.

Ölkədə hazırda pensiya siyasətini Əmək və əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və onun tabeliyində fəaliyyət göstərən Dövlət Sosial Müdafiə Fondu həyata keçirir. DSMF-Dövlət Sosial Müdafiə Fondu (bundan sonra – Fond) məcburi dövlət sosial sığortası və könüllü (əlavə) sosial sığorta, əhalinin əmək pensiyaları, sosial müavinətlər, ünvanlı dövlət sosial yardımı ilə, təqaüd və kompensasiyalarla, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin aktları ilə nəzərdə tutulmuş digər ödənişlərlə təmin edilməsi sahəsində (bundan sonra – müvafiq sahə) fəaliyyət göstərən publik hüquqi şəxsdir [3]. DSMF-nin gəlirlərinin əsas hissəsi məcburi dövlət sosial sığortası haqları hesabına formalaşır. Sosial sığorta gəlirlərinin üç funksiyası vardır: iqtisadi, sosial və investisiya funksiyaları. Sadalanan funksiyalardan müasir dövrümüzdə xüsusi ilə investisiya funksiyasının araşdırılmasına və geniş tətbiqinə böyük ehtiyac vardır. Hansı ki, bu funksiyanın inkişaf etdirilməsi xüsusilə özünü özəl pensiya fondlarında toplanan vəsaitlərdə daha qabarıq göstərir. Bu mənada özəl pensiya fondlarının yaradılmasının və inkişafının ölkənin sosial iqtisadi inkişafında xüsusi yeri vardır.

Dünya təcrübəsində dövlət pensiya fondları ilə yanaşı özəl pensiya fondları da fəaliyyət göstərir. Bu fondların məqsədi ölkə vətəndaşlarına daha layiqli pensiya təminatını həyata keçirməkdən ibarətdir. Hətta bəzi dövlətlərdə bu sahənin tənzimlənməsi və inkişafı üçün ayrıca qanunlar da qəbul olunmuşdur. Qeyri-dövlət pensiya fondlarının gəlirləri əsasən pensiya ehtiyatlarının formalaşdırılması məqsədilə vətəndaşlar tərəfindən ödənilən könüllü sosial sığorta haqlarından, toplanmış vəsaitlərin investisiya formasından istifadəsindən əldə olunan faiz gəlirlərindən, bank hesablarında depozit şəklində saxlanan vəsaitlərdən əldə edilən gəlirlərdən və qanunvericiliklə qadağan olmayan digər istiqamətlərdən formalaşır. Bu növ fondlarda vətəndaşla fond arasında gedən bütün proseslər əvvəlcədən bağlanmış müqaviləyə əsasən müəyyən edilir. Müqavilələrdə hər iki tərəfin hüquq və vəzifələri, öhdəlikləri, ödəniləcək məbləğin həcmi, fond tərəfindən vətəndaşa hesablanacaq pensiyanın vaxtı və məbləği, vətəndaş tərəfindən vəsaitlərin əldə

edilməsi şərtləri və digər məsələlər öz əksini tapır. Belə fondlara ödənilən vəsaitlərin təminatçısı kimi dövlət çıxış edir. Həmin fondlar cəlb etdiyi vəsaitləri investisiya şəklində digər gəlir gətirən sahələrin inkişafına yönəldir. Beləliklə də müəyyən dövrdən sonra həm fondun özünün gəlirlər, həm də vətəndaşın ödədiyi sığorta haqlarının ümumi həcmi artır ki, bu da gələcəkdə onun pensiya təminatında müsbət amil kimi önə çıxır. Özəl pensiya fondlarının təsisçisi həm dövlət, həm də ayrı-ayrı hüquqi və fiziki şəxslər ola bilər. Bütövlükdə dünya təcrübəsinə nəzər saldıqda özəl pensiya fondlarının daha çox inkişaf etdiyi ölkələr sırasında Türkiyə, Rusiya, Almaniya və s. ölkələri göstərmək olar. Qeyd etdiyimiz kimi qeyri-dövlət pensiya fondlarında toplanan vəsaitlərdən yolların çəkilməsində, xəstəxanaların, təhsil müəssisələrinin, sosial obyektlərin və digər infrastrukturların qurulmasında, təmir-tikintisində investisiya kimi istifadə etmək olar. Qoyulmuş investisiya şəklində vəsaitlərdən əldə olunan gəlirlərdən həm fondun saxlanma xərclərinə, həm könüllü sosial sığorta haqqı ödəyən vətəndaşların gələcək pensiya təminatlarında, həm də yenidən investisiya şəklində istifadə etmək olar.

Özəl pensiya fondlarının yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə ölkəmizdə də ehtiyac vardır. Ölkəmizdə qeyri-dövlət pensiya fondlarının təşkil edilməsi, inkişaf etdirilməsi və qanunvericilik bazasının yaradılması və formalaşdırılması barəsində olan Prezidentin 17 iyul 2001-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında”, 28 dekabr 2008-ci il tarixli “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair” və 4 noyabr 2014-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı konsepsiyası” sərəncamlarında nəzərdə tutulsa da bu sahədə nəzərəcarpacaq işlər görülməmişdir. Halbuki, həmin sərəncamlar da könüllü sığorta sisteminin inkişafı və bunun da əsasında özəl pensiya fondlarının fəaliyyətinin təşkil edilməsinin və beləliklə də ölkə vətəndaşlarının dövlət pensiya təminatı ilə yanaşı özəl pensiya hüquqlarının təmin edilməsi məsələləri də ön plana çəkilmişdir. Özəl pensiya fondları Mühəsibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikası qanununa əsasən ictimai əhəmiyyətli qurumlara aid edilir. Bu tipli Fondlarda maliyyə mühəsibatlıq sistemi uçotun beynəlxalq standartları və prinsipləri nəzərə alınmaqla “Mühəsibat uçotu haqqında” qanuna əsasən Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına (MHBS) və Kiçik və Orta Sahibkarlıq üzrə Mühəsibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına (KOSMUBS) uyğun olaraq təşkil edilməlidir.

Ümumiyyətlə, bu tip fondların yaradılmasında əsas məqsəd ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsilə yanaşı, həm də əhalinin layiqli və çevik pensiya təminatı sisteminin qurulmasından ibarətdir. Bundan başqa bu cür qeyri-dövlət pensiya fondları ölkənin əsas makroiqtisadi göstəricilərinin də (dövriyyədə olan pul kütləsinin həcmi, mövcud inflyasiyanın səviyyəsini, səmərəli investisiya mühitinin formalaşdırılmasını və s.) tənzimləmə aləti kimi çıxış edir. Özəl pensiya fondları ilə vətəndaşlar arasında olan pensiya-maliyyə münasibətlərinin vətəndaşların qanunvericiliklə yaranan sosial müavinət və əmək pensiyaları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Belə ki, bu fondlar da toplanan vəsaitlər vətəndaşların tamamilə könüllülük prinsipi əsasında ödədiyi sığorta haqlarıdır. Bu anlamada bəzən özəl pensiya fondlarını vətəndaşın əlavə pensiya təminatçısı kimi də xarakterizə edirlər.

Qeyd olunanlardan aydın olur ki, bu Fondların yaradılmasının əsas məqsədi bura da toplanan vəsaitlərin ölkənin investisiya qoyuluşlarının həcmi artırılmasında əsas yer tutmasıdır. Hazırda ölkəmizdə geniş miqyaslı quruculuq bərpa işlərinin getdiyi bir vaxtda bu tipli fondların yaradılması və onun vəsaitlərindən istifadə edilməsi olduqca əlverişli olardı. Bildiyimiz kimi, mənfur düşmənlər tərəfindən uzun illər işğal altında saxlanılmış və vəhşicəsinə dağıdılmış torpaqlarımız Ali Baş Komandanın rəhbərliyi, müzəffər ordumuzun şücaəti və xalqımızın birliyi ilə mənfur düşmən tapdağından 44 günlük şanlı tariximiz olan 2020-ci 27 sentyabr-10 noyabr tarixinədək davam edən “Vətən müharibəsi” ilə azad edilmişdir. Bu müharibədən dərhal sonra Prezidentin müvafiq tapşırıq və göstərişlərinə uyğun olaraq həmin ərazilərdə sürətli tikinti, yenidən qurma və infrastruktur layihələrinin icrasına başlanılmışdır. Bu istiqamətdə dövlət büdcəsindən və Prezidentin Ehtiyat Fondundan böyük məbləğdə vəsaitlər ayrılmışdır. Eyni zamanda Birinci Vitse-Prezidentin rəhbərlik etdiyi “Heydər Əliyev Fondu” da bu prosesə aktiv qoşulmuşdur. Demək olar ki, Qarabağda az müddət ərzində olduqca böyük və iri həcmli iqtisadi, sosial və mədəni obyektlərin qurulması, bir neçə istiqamətdə yol infrastrukturunun təşkil edilməsi və digər layihələrin icrası həyata keçirilmişdir. Bu proses bu gün də davam edir. Fikrimizcə, özəl pensiya fondlarının da təşkil edilməsi və həmin fondlarda toplanan vəsaitlərdən bu istiqamətdə investisiya formasında istifadə olunması olduqca

mühüm əhəmiyyətə malik olardı. Bu vəsaitlərdən istifadə olunması ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təkan verməklə yanaşı, eyni zamanda əhalinin əlavə və yüksək məbləqli pensiya təminatında xüsusi yer tutardı.

Baxmayaraq ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu sahənin tənzimlənməsi barəsində ölkə başçısının bir neçə fərman və sərəncamaları vardır bu sahədə proseslərin ləngimə səbəbini araşdırarkən məlum olur ki, bura da bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər vardır. Həmin səbəblər sırasında bu sahəni tənzimləyən xüsusi qanunvericilik aktlarının, tənzimləyici sənədlərinin olmaması, bu sahədə dünya təcrübəsinin əsaslı öyrənilməməsi, təhlil edilməməsi, beynəlxalq standartlara uyğun milli mexanizmin hazırlanmaması, əhali arasında maarifləndirmə tədbirlərinin olmaması, səmərəli idarəetmə sisteminin qurulmaması, kütləvi informasiya vasitələrində bu istiqamətdə təbliğatın aparılmamasını və s. göstərmək olar. Xüsusilə bir məsələni vurğulamaq yerinə düşər ki, bu tipli fondlara vətəndaşlar tərəfindən könüllü sosial sığorta haqlarının ödənilməsinin hər şeydən əvvəl vətəndaşın özünün və ailəsinin sosial təminatında mühüm yeri vardır. Belə ki, sığorta olunan ailə başçısı vəfat etdikdə, vəfat etmiş şəxsin sığorta stajına uyğun onun əmək pensiyaları haqqında qanuna uyğun olaraq hüququ olan ailə üzvlərinə ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası təyin edilir. Vəfat etmiş şəxsin sığorta stajı qanunvericiliklə müəyyən olunmuş minimum tələbləri ödəmədikdə isə bu pensiya təminatı hüququ sosial müavinətlə əvəzlənir və məbləğ müəyyən qədər azalır. Lakin özəl pensiya fondlarına ödənilən vəsaitlərdə əvvəlcədən bağlanmış müqavilədəki şərtlər nəzərə alınmaqla vəfat edən şəxsin hesabında olan vəsait aylıq ödəniş formasında onun ailə üzvlərinə heç bir hüququn yaranma məhdudiyyəti olmadan ödənilir. Bundan başqa özəl pensiya fondlarına ödənilən könüllü sosial sığorta haqlarının məcburi dövlət sosial sığorta haqlarından digər üstünlüyü toplanan vəsaitin sığorta ödəyicisi tərəfindən birdəfəyə almaq hüququnun müqavilə şərtlərində nəzərdə tutulmasıdır.

Beləliklə, özəl pensiya fondlarının təşkilinin və fəaliyyətinin əhalinin sosial müdafiəsi tədbirlərinin təşkilində və iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində, maliyyə-pul kütləsinin həcminin idarə olunmasında, əlverişli və rəqabətli investisiya mühitinin formalaşmasında olduqca mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu görürük. Belə ki, bu fondlarda toplanan vəsaitlər əhalinin yüksək məbləqli pensiyasının formalaşmasında, səmərəli sosial müdafiə tədbirlərinin təşkilində, eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində, pul kütləsinin formalaşmasında, sərmayə-investisiya fəaliyyətinin təşkilində, toplanan vəsaitlərin bank hesablarında depozit formasında saxlanılaraq gəlir gətirməsində və digər istiqamətlərdə olduqca mühüm əhəmiyyətlidir. Məhz bu kriteriyalar nəzərə alınmaqla ölkəmizdə də bu tipli fondlara böyük ehtiyac vardır. Xüsusilə özəl pensiya fondlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi mənfur düşmənlər tərəfindən 30 il ərzində tamamilə dağıdılan və məhv edilən Qarabağda gedən sürətli sosial, iqtisadi və mədəni yenidən qurma işlərində, əsaslı tikinti işlərində, təmir-bərpa işlərində olduqca zəruridir. Eyni zamanda özəl pensiya fondlarının təşkilində nəzərə alınmalı məsələlərdən biri də məcburi dövlət sosial sığortası haqlarının faiz dərəcələrinin yenidən nəzərdən keçirilməsidir. Belə ki, hazırda ölkəmizdə mdss haqları sığorta olunanlardan 3%, sığorta edənlərdən isə 22% olmaqla ümumilikdə 25% həcmində, digər fəaliyyət sahələrində isə ölkə üzrə təsdiq edilmiş minimum əmək haqqına nəzərən müəyyən faiz nisbətlərində tətbiq edilir. Könüllü sosial sığorta mexanizminin işə salınması və beləliklə də özəl pensiya fondlarının formalaşdırılması üçün qeyd olunan mdss faizləri bir qədər aşağı salınmalı və azaldılmış vəsait vətəndaşın razılığı ilə özəl pensiya fondlarına yönəldilməlidir. Bu tipli fondların təşkilində əhəmiyyətli məsələlərdən biri də bu fondların uzunmüddətli fəaliyyətinin qiymətləndirilməsidir. Bu istiqamətdə əsas yük dövlətin üzərinə düşür. Belə ki, könüllü sosial sığorta haqları ödəyən vətəndaşlar əsasən bu vəsaitləri 25-35 il müddətinə ödəyir və ondan sonra istifadəsini nəzərdə tutur. Qeyd olunan müddət ərzində və ondan sonrakı dövrlərdə bu fondların dayanıqlı olmasının və uzun müddətli fəaliyyət göstərməsi, hesablarda toplanan və cəlb edilən vəsaitlərin kənar müdaxilələrdən qorunması, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan vəsaitlərdən artıq hissənin nəğdləşdirilməsinə qarşı ciddi nəzarət tədbirlərinin təşkil edilməsi, bağlanmış müqavilələrdə nəzərdə tutulan vəsaitlərin vətəndaşların hesablarında düzgün əks etdirilməsi, cəlb edilmiş vəsaitlərdən səmərəli investisiya şəklində istifadə edilməsi, istifadə edilməmiş vəsaitlərin bank hesablarında depozit formasında istifadəsinin və s. proseslərin zamanətçisi və təminatçısı kimi dövlət çıxış etməlidir. Çünki vətəndaşların hüquqlarının qorunması ölkə Konstitusiyasında da müəyyən edildiyi kimi dövlətin əsas vəzifəsidir.

Beləliklə fikrimizcə yuxarıda sadalanan könüllü sosial sığorta ödəmələri əsasında gəlirləri formalaşan özəl pensiya fondlarının ölkəmizdə yaradılması və inkişafının təmin edilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi vacibdir:

1. Qanunvericilik bazasının formalaşdırılması - belə ki, müvafiq icra hakimiyyəti orqanları bu sahəni tənzimləyən qanunlar və təlimatlar, nümunəvi nizamnamələr, əsasnamələr hazırlamalı, baxılmaq üçün aidiyyəti qurumlara və ictimai müzakirələrə təqdim etməlidirlər;
2. Əhali arasında maarifləndirmə tədbirlərinin aparılması - müxtəlif məlumat xarakterli lövhələrin quraşdırılması, KİV-də, internet resurslarında mütəmadi bu sahə ilə bağlı əhalinin də sərbəst qoşula biləcəyi müzakirələrin təşkil edilməsi;
3. Vəsaitlərin səmərəli idarəetmə mexanizminin formalaşdırılması - toplanan vəsaitlərdən dünya təcrübəsində əsasən investisiya formasında istifadə edilir ki, bu istiqamətdə daha çox gəlir gətirəcək sahələrin maliyyələşdirilməsi və əlavə istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi, həmçinin investisiya formasında istifadə edilmədikdə yaxud artıq hissələrin depozit formasında bank hesablarında yerləşdirilməsinin təmin edilməsi;
4. Müqavilə şərtlərinin təkmil formada formalaşdırılması - vətəndaşla fond arasında bağlanan müqavilələrdə bütün istiqamətlərin, hər iki tərəfin hüquq və vəzifələrinin və fors-major halların nəzərə alınması, vətəndaşa ödəniləcək faiz dərəcələrinin konkret müəyyən edilməsi və s.

Nəticə

Beləliklə, tədqiqatdan aydın olur ki, əhalinin sosial müdafiəsinin səmərəli təşkil edilməsi metodlarından biri özəl pensiya fondlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsidir. Bu tipli fondların işlək mexanizmə gətirilməsi eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatının da inkişafına, xüsusilə də investisiya fəaliyyətinin təşviqinə zəmin yaradar. Dünyanın qabaqcıl dövlətlərinin qeyri-dövlət pensiya fondları sahəsində təcrübəsinin öyrənilməsi və ölkəmizdə tətbiq edilməsi həm vətəndaşların pensiya təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində, həm də ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi sahəsində müsbət rol oynayar.

Novruz Hüseynov

Özəl pensiya fondlarının yaradılması və inkişafının əhəmiyyəti

Xülasə

Məqalədə, ölkəmizdə Özəl pensiya fondlarının yaradılması və inkişafının zəruriliyi vurğulanır. Bu tipli fondların təşkili iqtisadiyyat sahələrinin qarşılıqlı inkişaf etməsində əsas rol oynayacaq və ölkədə investisiya mühitinin inkişafına əlverişli şərait yaradacaq. Eyni zamanda Özəl pensiya fondları vasitəsilə əhalinin sosial müdafiəsi tədbirlərinin yaxşılaşdırılması və onlara ödənilən pensiyaların məbləğinin artımına da əsas yaranar. Ölkəmizdə bu sahənin təşkili və işlək mexanizmə gətirilməsi üçün qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklərin edilməsi və əhalinin bu sahəyə inamının artırılması zəruridir.

Новруз Гусейнов

Значение создания и развития негосударственных пенсионных фондов

Резюме

В статье подчеркивается необходимость создания и развития негосударственных пенсионных фондов в нашей стране. Организация данного вида фондов сыграет ключевую роль во взаимном развитии отраслей экономики и создаст благоприятные условия для развития инвестиционной среды в стране. При этом, база для совершенствования мер социальной защиты населения и увеличения размеров выплачиваемых им пенсий будет создаваться через негосударственные пенсионные фонды. Для того, чтобы организовать эту сферу в нашей стране и довести ее до работающего механизма, необходимо внести соответствующие изменения в законодательство и повысить доверие населения к этой сфере.

Novruz Huseynov

Importance of creation and development of non-state pension funds

Summary

The article emphasizes the need to create and develop non-state pension funds in our country. The organization of this type of funds will play a key role in the mutual development of economic sectors and will create favorable conditions for the development of the investment environment in the country. At the same time, the basis for improving measures of social protection of the population and increasing the amount of pensions paid to them will be created through non-state pension funds. In order to organize this area in our country and bring it to a working mechanism, it is necessary to make appropriate changes to the legislation and increase public confidence in this area.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 12 noyabr 1995-ci il
2. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2 iyul 2002-ci il
3. Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Nizamnaməsi // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 iyun 2020-ci il tarixli 1077 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
4. «Əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 7 fevral 2006-cı ildə qəbul edilmişdir (2021-ci il iyulun 2-də qəbul edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə). -Bakı: Qanun, -2006.
5. “Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, 29 iyun 2018-ci il
6. “Mühasibat uçotu” haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu, 29 iyun 2004-cü il
7. “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 18 fevral 1997-ci il
8. “Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları” nın təsdiq edilməsi haqqında Maliyyə Nazirliyinin kollegiya qərarı, 09 dekabr 2019-cu il
9. “İctimai Sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması qaydaları”nın təsdiq edilməsi barədə Maliyyə Nazirliyinin kollegiya qərarı, 25 dekabr 2018 ci il
10. Abbasov İ.M. Audit, Dərslik, Bakı 2013, 530s
11. Səbzəliyev S.M., Süleymanov S.M., Cəfərov E.O. Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tədrisinə dair tədris-metodik vəsait. Bakı. Tədris işçisi, 2010, 346 s.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18.03.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 20.03.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 01.05.2023

XRONİKA, İNFORMASIYA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ÇOXGÖSTƏRİCİLİ KLASTER SORĞUSUNUN (MICS) KEÇİRİLMƏSİ: MƏQSƏDLƏR VƏ GÖZLƏNİLƏN NƏTİCƏLƏR

Ölkəmizdə Çoxgöstəricili Klaster Sorğusu (MICS) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 14 fevral tarixli 3672 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2018-2025-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafına dair Dövlət Proqramı”na əsasən keçirilir. UNICEF-in dəstəyilə baş tutacaq bu əhəmiyyətli dövlət tədbirinin keçirilməsində məqsəd ölkədə ana və uşaqların sosial rifah vəziyyətinin, insan inkişafının qiymətləndirilməsi və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərilə müəyyən edilmiş hədəflərə çatmanın ölçülməsi üçün beynəlxalq müqayisəliliyi təmin edən statistik məlumatların əldə edilməsidir. Sorğunun aparılması ilə bağlı sahə işlərinə cari ilin may ayının 8-də start veriləcək və onun 3 ay ərzində başa çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Layihə çərçivəsində işlər (sorğunun nəticələrinə dair hesabatın layihəsinin hazırlanması, təsdiqi, nəşri, yayımlanması və s.) tam olaraq 2024-cü ilin iyun ayında yekunlaşacaqdır.

Çoxgöstəricili Klaster Sorğusu, yəni MICS (Multiple Indicator Cluster Surveys) ölkəmizdə hansı məqsədlə keçirilir və onun keçirilməsi nəticəsində əldə olunan məlumatların faydası nədir?

Hər şeydən əvvəl qeyd olunmalıdır ki, MICS BMT-nin Uşaq Fondu (UNICEF) tərəfindən hazırlanan və dəstəklənən beynəlxalq ev təsərrüfatı sorğusudur. Bu sorğu əsasən ana və uşaqların təhsili, sağlamlığı, həyat keyfiyyətini xarakterizə edən təfəssilatlı statistik məlumatların əldə olunmasına hədəflənmişdir.

MICS-in tarixi 1995-ci ildən başlayır və indiyədək 118 ölkədə 353 belə sorğu aparılmışdır. Sorğunun ilk raundunun materialları 28 göstərici üzrə məlumat əldə edilməsinə imkan verirdi. Sonrakı illərdə MICS həm də cəmiyyətdə dəyişən ehtiyacları qarşılamaq üçün təkmilləşdirilmiş və uşaqların müdafiəsi, təhsili, sağlamlığı və qidalanması üzrə mühüm məlumat mənbəyinə çevrilmişdir. Hazırda MICS əsasında qlobal səviyyədə razılaşdırılmış 200-ə yaxın göstərici üzrə məlumat istehsalı təmin olunur.

MICS son dövrlərin ən mühüm qlobal çağırışları olan Minilliyin İnkişaf Məqsədləri (MİM) və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) ilə uzlaşdırılmışdır. Belə ki, sorğunun 2006-cı ildən başlayan üçüncü raundu 2000-2015-ci illəri əhatə edən Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə nail olunmasındakı irəliləyişi ölçməyə imkan verən məlumatların əldə olunmasına yönəlmiş, BMT-nin Baş Katibinin MİM üzrə Tərəqqi Hesabatı üçün əsas məlumat mənbələrindən biri olmuşdur.

Eyni zamanda, MICS Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin monitorinqinin aparılmasına da töhfə verməkdədir. Bu sorğu ilə ümumilikdə 33 DİM göstəricisi üzrə məlumat əldə edilə bilər. Ölkəmizdə isə bu göstəricilərdən 12-si üzrə məlumatlar digər statistika müşahidələrilə əldə edildiyindən onlarla əlaqəli olan suallar sorğu anketlərindən çıxarılmışdır. Beləliklə, ölkəmizdə MICS əsasında 21 DİM göstəricisi üzrə məlumat istehsalı təmin olunacaq ki, bunlardan da 13-ü milli prioritet kimi müəyyən edilmiş göstəricilərdir.

Bunlarla yanaşı, MICS bir çox beynəlxalq reyting göstəricilərinin də hesablanması üçün məlumat mənbəyidir. Bu sorğu əsasında ev təsərrüfatı üzvlərinin təhsili, sağlamlığı, yaşayış şəraitilə bağlı keyfiyyətli və reprezentativ məlumatların əldə edilməsi reyting cədvəllərində ölkə mövqeyinin müəyyənəndirilməsi üçün imkanlar yaradacaqdır.

Yüksək keyfiyyətli və ətraflı məlumatların istehsalı və təhlili üzrə ölkələrin milli potensialını daha da inkişaf etdirməyə yönələn qlobal səylərin tərkib hissəsi kimi, UNICEF 2016-cı ilin oktyabr ayında MICS sorğularının 6-cı raunduna start vermişdir. Bu raund bilavasitə “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək Dayanıqlı İnkişaf sahəsində Gündəlik” üzrə məqsədlərin yerinə yetirilməsinin monitorinqi istiqamətində mühüm vasitədir və digər önəmli sorğularla yanaşı məlumat landşaftında mərkəzi rol oynamaq və inzibati mənbələrdən və siyahıyaalmalardan əldə olunan məlumatları tamamlamaq üçün əlverişli mövqedə çıxış edir. MICS sorğu anketləri müvafiq alətlərin əhatə dairəsini genişləndirmək üçün ciddi metodiki və yoxlama prosesindən keçmiş, onlara DİM göstəricilərini və 2030-cu ilədək müəyyən edilmiş hədəflər kontekstində meydana çıxan məsələləri

əks etdirən yeni mövzular (suyun keyfiyyətinin sürətli analizi, sosial transferlər, təməl öyrənmə bacarıqları (7-14 yaşlı uşaqlar), uşaq və böyüklərin həyati funksiyaları, miqrant statusu və s.) daxil edilmişdir.

MICS uşaqların və qadınların vəziyyətinə dair məlumat toplama aləti kimi çıxış etməklə yanaşı, DİM-lər istiqamətində əldə olunan irəliləyişin monitorinqini aparmaq üçün milli çərçivələr yaratmaq, etibarlı və vaxtlı-vaxtında təqdim olunan məlumatlar əldə etmək üçün də unikal imkanlar yaradır.

Ölkəmizdə MICS çərçivəsində işlərə 2021-ci ilin əvvəllərindən başlanılmışdır və indiyədək bir sıra mühüm sənədlər hazırlanmış və tədbirlər icra olunmuşdur. Belə ki, MICS-in Tədbirlər Planı, sorğu anketləri və büdcəsi işlənib hazırlanmış və bu sənədlər İstiqamətləndirici Komitə tərəfindən təsdiq olunmuş, sorğu üzrə seçmə planı hazırlanmış, sorğu anketləri ingilis və rus dillərinə tərcümə olunmuş, seçməyə düşmüş klasterlər üzrə sxematik plan və xəritələr yenilənmiş, ev təsərrüfatlarının siyahıları tərtib edilmiş və digər işlər yerinə yetirilmişdir.

Sorğu 4 standart sorğu anketi üzrə keçiriləcəkdir: “Qadınlar üçün fərdi sorğu anketi”, “5 yaşadək uşaqlar üçün sorğu anketi”, “5-17 yaşlı uşaqlar üçün sorğu anketi”, “Ev təsərrüfatları üçün sorğu anketi”. Bunlarla yanaşı, “Suyun keyfiyyətinin analizi üçün sorğu anketi” “Ev təsərrüfatları üçün sorğu anketi”nin, “Tibb müəssisəsindən peyvəndlənmə ilə bağlı məlumatlarının toplanması üçün anket forması” isə “5 yaşadək uşaqlar üçün sorğu anketi”nin əlavəsi kimi tətbiq olunur.

MICS həcmli və əhatəli tədbir olduğundan, eyni zamanda bu sorğu əsasında müxtəlif dövlət qurumlarının fəaliyyət sahəsinə aid olan məsələlərlə bağlı vəziyyət tədqiq olunduğundan, beynəlxalq praktikada olduğu kimi, onun icrasına 18 dövlət qurumu (İqtisadiyyat, Səhiyyə, Elm və Təhsil, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər, Ədliyyə, Daxili İşlər, Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat, Energetika nazirlikləri, Dövlət Statistika Komitəsi, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi, Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi, Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi, İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi, “Azərsu”, “Azərişiq”, “Azəristiliktəchizat” Açıq Səhmdar cəmiyyətləri və “Azəriqaz” İstehsalat Birliyi) cəlb olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 17 avqust 2022-ci il tarixli, 526 nömrəli Sərəncamına əsasən ölkəmizdə Çoxgöstəricili Klaster Sorğusu ilə əlaqədar İstiqamətləndirici Komitə və Texniki Komitə yaradılmışdır. İstiqamətləndirici Komitəyə sorğunun vaxtında və keyfiyyətlə keçirilməsini təmin etmək məqsədilə zəruri tədbirlərin görülməsi, bu sahədə aidiyyəti mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının, idarə, müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, sorğunun büdcəsinin, onun keçirilməsinə dair tədbirlər planının, müvafiq sorğu anketlərinin təsdiq edilməsi, sorğuya hazırlıq işlərinin görülməsinə və onun keçirilməsinə nəzarət edilməsi və s. tapşırılmışdır. Sözügedən Komitələrdə yuxarıda adları çəkilən dövlət qurumlarının, eləcə də UNICEF-in Azərbaycan Respublikasındakı Nümayəndəliyinin əməkdaşları təmsil olunurlar və bununla da, onlar MICS-lə bağlı müzakirələrin aparılmasında, müvafiq sənədlərin layihələrinin hazırlanmasında, MICS çərçivəsində görülən işlərlə bağlı qərarların qəbul edilməsində və s. birbaşa iştirak edirlər.

Məlumatların toplanması planşətlər vasitəsilə həyata keçiriləcəkdir, onların elektron informasiya sistemində daxil edilməsi xüsusi proqram (CAPI-Kompüter Dəstəqli Fərdi Sorğu) əsasında aparılır. CAPI-nin standart versiyası sorğu anketlərinin standart versiyalarına uyğun hazırlanmışdır.

Ölkəmizdə MICS sorğusu Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu istisna olmaqla, ölkənin bütün ərazisini əhatə edəcək və 616 klaster üzrə 12320 ev təsərrüfatı arasında keçiriləcəkdir. Sorğunun keçirilməsilə əlaqədar sahə işlərinə 2-si Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə olmaqla, ümumilikdə 14 heyət cəlb ediləcəkdir. Hər heyət 6 üzvdən ibarət olacaq: 1 supervayzer, 4 sorğunu və 1 ölçməni aparan şəxs. Beləliklə, sahə işlərinə 84 əməkdaş cəlb olunacaq, bundan əlavə, 15-ə yaxın ehtiyat işçinin də götürülməsi nəzərdə tutulur.

Hazırda sahə işlərini aparan əməkdaşlar üçün müvafiq təlimlər başa çatmışdır. Təlimlər çərçivəsində sözügedən şəxslər mütəxəssislər tərəfindən ev təsərrüfatı üzvlərinin sorğu olunması, sorğu anketlərinin doldurulması, CAPI tətbiqi, uşaqların boy və çəkirlərinin ölçülməsi, suyun keyfiyyətinin, duzun yodluluğunun yoxlanılması və s. məsələlərlə bağlı təlimatlandırılıblar.

2023-CÜ İLİN I RÜBÜNÜN YEKUNU ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏR

MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏR

Göstəricinin adı	2023-cü ilin yanvar-mart ayları, faktiki	2023-ci ilin yanvar-mart ayları 2022-ci ilin yanvar-mart aylarına nisbətən, faizlə	<u>Məlumat üçün</u> 2022-ci ilin yanvar-mart ayları 2021-ci ilin yanvar-mart aylarına nisbətən, faizlə
A	1	2	3
Ümumi Daxili Məhsul, milyon manat	30 310,6	100,4	106,8
o cümlədən qeyri neft-qaz ÜDM	16 959,8	104,9	110,3
Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM, manat	2 991,2	99,8	106,4
Sənaye məhsulu, milyon manat	18 558,9	96,8	103,9
o cümlədən qeyri neft-qaz sənayesi	4 243,1	104,7	118,1
Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər, milyon manat	3 523,1	140,3	90,5
o cümlədən qeyri neft-qaz sektoruna	2 251,7	151,7	110,1
ondan qeyri neft-qaz sənayesinə	175,4	87,1	67,6
Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon manat	1 340,1	103,4	103,4
o cümlədən: bitkiçilik	76,0	101,3	114,4
heyvandarlıq	1 264,1	103,5	102,8
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, milyon ton	52,5	106,4	105,7
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması, milyon sərnişin	423,7	122,8	136,3
İnformasiya və rabitə xidmətləri, milyon manat	692,7	117,8	114,7
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon manat	13 008,5	103,0	103,1
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, milyon manat	2 608,1	111,6	105,2
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon manat	8 290,0	118,3	122,2
Dövlət büdcəsinin xərcləri, milyon manat	6 567,0	116,7	101,9
Dövlət büdcəsinin profisiti, milyon manat	1 723,0	x	x
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manat	18 479,9	115,2	119,2
Əhalinin hər nəfərinə düşən nominal gəlirlər, manat	1 823,7	114,4	118,8

Əhalinin banklardakı əmanətləri, 2023-cü il 01 mart vəziyyətinə, milyon manat	11 901,8	118,6	119,8
A	1	2	3
Kredit qoyuluşları, 2023-cü il 01 mart vəziyyətinə, milyon manat	20 347,1	115,7	120,3
o cümlədən vaxtı keçmiş kreditlər	606,1	87,8	75,2
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	854,5*	111,2**	111,0***
İstehlak qiymətlərinin indeksi	x	113,8	112,2
Əhalinin sayı, 2023-cü il 01 mart vəziyyətinə, min nəfər ¹⁾	10 135,4	100,6	100,4
Xarici ticarət dövriyyəsi²⁾, mlyn. ABŞ \$			
faktiki qiymətlərlə	8 370,7*	106,7**	172,6***
müqayisəli qiymətlərlə	x	104,5**	113,4***
o cümlədən: ixrac			
faktiki qiymətlərlə	5 719,7*	97,5**	200,1***
müqayisəli qiymətlərlə			
ondan qeyri-neft ixracı	x	102,4**	119,7***
faktiki qiymətlərlə	651,4*	136,6**	143,9***
müqayisəli qiymətlərlə	x	132,3**	136,5***
idxal			
faktiki qiymətlərlə	2 651,0*	134,2**	122,4***
müqayisəli qiymətlərlə	x	110,9**	101,9***

Qeyd:

* 2023-cü ilin yanvar-fevral ayları.

** 2023-cü ilin yanvar-fevral ayları 2022-ci ilin yanvar-fevral aylarına nisbətən.

*** 2022-ci ilin yanvar-fevral ayları 2021-ci ilin yanvar-fevral aylarına nisbətən.

1) Azərbaycan Respublikasının Rusiya sülhməramlı kontingentinin müvəqqəti yerləşdirildiyi ərazisindəki əhali istisna olmaqla.

2) Hesabat dövründə gömrük orqanlarında qeydiyyatı aparılmış, lakin gömrük rəsmiləşdirilməsi tam başa çatdırılmamış ixrac olunan xam neft və təbii qazın statistik qiymətləndirilmiş dəyərində dair məlumatlar nəzərə alınmaqla.

ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL İSTEHSALI

milyon manat

	Yanvar-mart		2023-cü ilin yanvar-mart ayları əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
	2023	2022*)	
Ümumi Daxili Məhsul	30310,6	29676,7	100,4
o cümlədən:			
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	778,0	669,5	103,4
Sənaye	14382,7	16198,6	96,6
o cümlədən:			95,5
mədənçıxarma sənayesi	12376,3	14104,8	
emal sənayesi	1574,6	1680,9	103,0
elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	364,5	357,9	106,1
su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	67,3	55,0	121,8
Tikinti	1516,7	1111,5	132,6
Ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri	2733,6	2326,8	103,0
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	1638,9	1738,9	90,2
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	586,1	414,2	124,3
İnformasiya və rabitə	460,1	391,0	117,8
Digər sahələr	5332,5	4620,2	102,1
Məhsula və idxala xalis vergilər	2882,0	2206,0	105,6

* 2022-ci ilin yanvar-mart aylarının göstəriciləri yekun məlumatlar əsasında dəqiqləşdirilmişdir.

MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ VƏSAİTLƏR

	2023-cü ilin yanvar-mart aylarında, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	3523,1	140,3	100,0
o cümlədən:			
Müəssisə və təşkilatların vəsaitləri	1615,1	104,0	45,8
Bank kreditləri	144,9	3,3 d.	4,1
Büdcə vəsaitləri	1373,3	2,2 d.	39,0
Büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitləri	-	-	-
Əhalinin şəxsi vəsaiti	225,8	110,5	6,4
Sair vəsaitlər	164,0	174,2	4,7

**İQTİSADİYYATIN SAHƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ
VƏSAİTLƏRİN DƏYƏRİ**

İqtisadiyyatın sahələri	2023-cü ilin yanvar-mart aylarında, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	3523,1	140,3	100,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	87,3	145,4	2,5
Sənaye	1446,8	117,8	41,1
o cümlədən:			
Mədənçıxarma sənayesi	1172,7	120,5	33,3
Emal sənayesi	168,0	101,8	4,8
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	76,7	96,0	2,2
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	29,4	2,9 d.	0,8
Tikinti	592,5	129,3	16,8
ondan mənzil tikintisi	185,3	104,2	5,3
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	28,5	173,2	0,8
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	1201,7	192,3	34,1
o cümlədən:			
nəqliyyat	1201,1	192,2	34,1
poçt və kuryer fəaliyyəti	0,6	2,8 d.	0,0
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	15,2	114,8	0,4
İnformasiya və rabitə	88,2	2,7 d.	2,5
ondan rabitə	85,3	2,7 d.	2,4
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	17,8	42,7	0,5
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	0,3	60,8	0,0
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	1,9	57,3	0,1
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	4,4	43,4	0,1
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	10,6	73,3	0,3
Təhsil	1,3	65,6	0,1
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	13,9	4,0 d.	0,4
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	4,8	2,7 d.	0,1
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	7,9	43,2 d.	0,2

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT DÖVRIYYƏSİNİN MƏHSULLAR ÜZRƏ STRUKTURU

	2023-cü ilin yanvar-mart ayları, milyon manat	2023-cü ilin yanvar-mart ayları 2022-ci ilin yanvar-mart aylarına nisbətən, faizlə
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi	13 008,5	103,0
o cümlədən:		
ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları	7 430,3	102,1
toxuculuq məhsulları, geyim və ayaqqabılar	1 910,0	104,6
elektrik malları və mebellər	581,8	102,3
kompüterlər, telekommunikasiya avadanlıqları və çap məhsulları	132,5	102,7
əczaçılıq məhsulları və tibbi ləvazimatlar	311,5	96,8
avtomobil benzini və dizel yanacağı	651,7	108,3
digər qeyri-ərzaq malları	1 990,7	103,9

İQTİSADİYYATA KREDİT QOYULUŞU

	2023-cü il martın 1-i vəziyyətinə, milyon manat	Əvvəlki ilin eyni dövrünə nisbətən, faizlə
Kredit qoyuluşları – cəmi	20347,1	115,7
o cümlədən:		
qısamüddətli	3590,8	105,0
uzunmüddətli	16756,3	118,3
Ödəmə vaxtı keçmiş kreditlər	606,1	87,8
Kreditlərin ümumi həcmində vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi, %-lə	3,0	x

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

	2023-cü ilin yanvar- fevral ayları, milyon manat	yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Gəlirlər – cəmi	5877,4	100,0	29,67
o cümlədən:			
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	223,5	3,80	1,13
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	2479,6	42,19	12,52
Torpaq vergisi	4,2	0,07	0,02
Əmlak vergisi	43,4	0,74	0,22
Əlavə dəyər vergisi	1452,1	24,71	7,33
Sadələşdirilmiş vergi	70,0	1,19	0,35
Aksiz	202,2	3,44	1,02
Yol vergisi	24,4	0,42	0,12
Mədən vergisi	19,0	0,32	0,10
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	255,2	4,34	1,29
Digər daxilolmalar	1103,8	18,78	5,57

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN XƏRCLƏRİ

	2023-cü ilin yanvar-fevral ayları, milyon manat	yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Xərclər – cəmi	3660,4	100,0	18,5
o cümlədən:			
Ümumi dövlət xidmətləri	377,6	10,3	1,9
Müdafiə və milli təhlükəsizlik	444,0	12,1	2,2
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq - mühafizə və prokurorluq	297,3	8,1	1,5
Təhsil	420,2	11,5	2,1
Səhiyyə	119,6	3,3	0,6
Sosial müdafiə və sosial təminat	664,9	18,2	3,4
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti və bu qəbildən olan digər fəaliyyət	37,3	1,0	0,2
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	21,3	0,6	0,1
Kənd təsərrüfatı	229,3	6,3	1,2
Ətraf mühitin mühafizəsi	19,4	0,5	0,1
İqtisadi fəaliyyət	958,8	26,2	4,8
Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	70,7	1,9	0,4

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA YÜK DÖVRİYYƏSİ, MİLYON TON-KM

	2023-cü ilin yanvar-mart aylarında	2022-ci ilin müvafiq dövründə	2022-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	22 422,4	21 118,6	106,2
o cümlədən:			
Dəmir yolu	1 683,7	1 400,1	120,3
Dəniz	837,1	723,6	115,7
Hava	282,9	769,3	36,8
Boru kəməri	16 498,5	15 187,4	108,6
neft kəməri	13 017,1	12 001,4	108,5
qaz kəməri	3 481,4	3 186,0	109,3
Avtomobil	3 120,2	3 038,2	102,7

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA SƏRNİŞİN DÖVRİYYƏSİ, MİLYON SƏRNİŞİN-KM

	2023-cü ilin yanvar-mart aylarında	2022-ci ilin müvafiq dövründə	2022-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	7 163,8	5 650,4	126,8
o cümlədən:			
Dəmir yolu	64,4	30,5	2,1 d.
Dəniz	2,2	1,3	169,2
Hava	958,9	579,0	165,6
Metro	621,8	538,6	115,4
Avtomobil	5 516,5	4 501,0	122,6
avtobus	5 191,7	4 183,5	124,1
taksi	324,8	317,5	102,3

2022-ci İLİN YANVAR-MART AYLARINDA AZƏRBAYCANIN TƏRƏFDAŞ ÖLKƏLƏRLƏ XARİCİ TİCARƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ*

min ABŞ dolları

Ölkələrin adı	Dövriyyə	İdxal	İxrac
Cəmi	7171422,6	2650985,2	4520437,4
o cümlədən: İtaliya	1396304,8	73679,5	1322625,3
Türkiyə	895388,7	341544,8	553843,9
Rusiya	761547,8	565612,9	195934,9
Çin	400962,8	379916,2	21046,6
Almaniya	378796,6	123571,7	255224,9
İsrail	334136,9	2179,8	331957,1
İspaniya	289377,6	11647,0	277730,6
Rumıniya	270008,5	15648,1	254360,4
Fransa	257363,5	202886,0	54477,5
Hindistan	241389,3	38235,1	203154,2
Çexiya	177291,0	15116,0	162175,0
Gürcüstan	172077,3	13434,8	158642,5
Yunanıstan	141690,7	3364,5	138326,2
Avstriya	107022,9	11642,4	95380,5
Türkmənistan	105141,4	89597,1	15544,3
Vyetnam	104778,8	19663,7	85115,1
İndoneziya	100353,4	14899,5	85453,9
Qazaxıstan	99822,6	79719,7	20102,9
İrlandiya	97276,5	3835,7	93440,8
İran	87749,2	82671,4	5077,8
Amerika Birləşmiş Ştatları	77079,2	75898,3	1180,9
Portuqaliya	64816,0	1912,6	62903,4
Ukrayna	59537,5	39910,6	19626,9
Yaponiya	52798,8	49403,5	3395,3
Koreya	51276,0	51205,2	70,8
Digər ölkələr	447434,8	343789,1	103645,7

*Gömrük məlumatı

İXRAC OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2023-cü ilin yanvar-fevral aylarında		2022-ci ilin yanvar-fevral aylarına nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
Təzə tərəvəz, ton	20111,0	21763,0	86,5	79,6
Təzə meyvə, ton	47057,3	56480,0	93,2	88,2
Kartof, ton	385,3	184,9	51,7	50,7
Çay, ton	125,3	1094,7	113,5	122,7
Bitki yağları, ton	344,9	654,9	27,3	31,9
Marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar, ton	134,3	247,2	42,9	47,8
Şəkər, ton	10038,8	7385,2	159,2	178,5
Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	1749,8	2767,2	2,0 d.	2,9 d.
Meyvə və tərəvəz şirələri, ton	2366,9	2778,0	198,6	2,0 d.
Təbii üzüm şərəbləri və üzüm suslosu, min dkl	44,5	871,9	2,4 d.	2,4 d.
Tütün, ton	619,0	1410,2	55,0	35,7
Bentonit gili, ton	25042,9	2015,2	73,2	95,3
Sement klinkerləri, ton	84612,2	4336,1	114,5	151,5
Mineral gübrələr, ton	59654,8	18186,2	123,9	62,0
Xam neft, min ton	5175,1	3250676,9	105,6	110,4
Xam neft, min ton (SOCAR və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	4088,1	2433946,8	92,5	82,7
Reaktiv mühərriklər üçün və digər məqsədlər üçün kerosin, ton	10762,8	11398,8	99,6	139,0
Ağır destilyatlar və ya digər məqsədlər üçün qazoyllar, min ton	123380,3	71986,6	119,7	142,1
Maye qaz, ton	9945,5	477,4	188,1	18,8
Təbii qaz, mln. kub metr	1213,9	502027,4	30,6	20,2
Təbii qaz, milyon kub metr (SOCAR və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	4083,1	2518013,1	106,2	106,1
Neft koksu, ton	43662,3	17969,9	141,5	307,8
Polietilen, ton	24492,7	25426,6	103,6	77,6
Polipropilen, ton	33944,0	36735,9	2,0 d.	139,5
Pambıq lifi, ton	12521,8	23175,7	54,8	45,3
Pambıq ipliyi, ton	1961,2	5778,7	88,1	61,6
Qara metallardan borular, ton	4476,9	6120,9	106,6	152,5
Qara metaldan çubuqlar, ton	2273,4	1432,8	47,3	40,4
Emal olunmamış alüminium, ton	7955,1	19544,6	118,2	98,7

İDXAL OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2023-cü ilin yanvar-fevral aylarında		2022-ci ilin yanvar-fevral aylarına nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
İribuynuzlu heyvan əti, ton	658,9	2441,8	86,8	71,2
Quş əti və onun əlavə məhsulları, ton	5790,9	8042,0	102,8	107,4
Kərə yağı, digər süd yağları və pastaları, ton	1762,3	10398,1	64,6	70,6
Kartof, ton	36391,6	11197,8	78,5	90,8
Təzə tərəvəz, ton	6264,8	3890,3	77,7	85,1
Təzə meyvə, ton	23509,5	25910,8	89,6	101,4
Çay, ton	1921,1	10297,8	110,1	122,9
Buğda, ton	268114,2	81987,8	178,0	157,8
Bitki yağları, ton	12698,3	17314,3	44,2	39,4
Xam şəkər, ton	32114,5	18495,5	72,5	78,2
Şokolad və şokolad məhsulları, ton	4854,1	18588,7	122,6	153,3
Unlu qənnadı məmulatları, ton	6281,2	17336,3	102,3	137,1
Siqaretlər, mln. ədəd	23,3	355,1	53,8	41,5
Sement, ton	3004,1	657,0	94,9	151,5
Dərman vasitələri, ton	5771,7	94337,0	126,4	122,8
Mineral gübrələr, ton	14124,5	10134,3	160,2	2,2 d.
Sintetik yuyucu maddələr, ton	13735,1	15542,1	119,1	136,2
Polietilen, ton	10236,4	12844,6	145,8	127,1
Polipropilen, ton	2517,6	3580,1	90,9	74,0
Rezin şinlər, min ədəd	418036	17524,9	130,0	131,7
Polad prokatı, ton	63308,7	45070,9	170,9	108,1
Qara metallardan çubuqlar, ton	19874,4	12173,3	113,2	84,6
Qara metallardan küncüklər, ton	4648,4	3998,9	85,9	69,9
Qara metallardan borular, ton	18248,7	27794,5	121,2	119,0
Məişət kondisionerləri, ədəd	6046	2316,8	35,8	38,3
Məişət soyuducuları, ədəd	2116	781,2	63,1	68,0
Paltaryuyan maşınlar, ədəd	34980	8008,3	152,1	156,7
Hesablama maşınları, blok və qurğuları, ədəd	93430	45237,7	83,5	2,3 d.
Minik avtomobilləri, ədəd	12951	175239,6	125,3	184,2
Avtobuslar, ədəd	29	1725,9	33,3	16,8
Yük avtomobilləri, ədəd	871	13566,4	130,4	94,5
Oturacaq, ofis, mətbəx, yataq və digər mebellər, ədəd	95971	11332,3	107,3	126,7

Məqalələrin təqdim olunma qaydaları

“Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnalı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 21 dekabr tarixli, 2621 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2013-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafı Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq Dövlət Statistika Komitəsinin təsisçiliyi ilə nəşr olunur.

Jurnal 07.10.2015-ci il tarixində 4004 nömrəsi ilə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmiş, İSSN 2413-6557 nömrəsi ilə Beynəlxalq Standart Seriya Nömrəsi Beynəlxalq Mərkəzində qeydiyyatdan keçirilmiş və 31 mart 2017-ci il tarixli (Protokol № 06-R) qərarla Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası rəyasət heyəti tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəticələrin siyahısı”na iqtisad elmləri üzrə daxil edilmişdir.

Jurnalda statistika elminin nəzəri-metodoloji əsasları, iqtisadi, sosial, ekoloji və demoqrafik proseslərin statistik təhlili, iqtisadiyyat və sosial sahələr ilə bağlı digər məqalələrə üstünlük verilməklə başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş məqalələr dərc olunur. Məqalələr azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində hazırlanmalıdır.

Redaksiyaya göndərilən məqalələrdə müəlliflər aşağıdakıları nəzərə almalıdırlar:

1. Məqalə qrafiki materiallar, cədvəllər, düsturlar, xülasə və ədəbiyyat siyahısı daxil olmaqla ümumi həcmi 10 səhifədən çox olmamalı və azərbaycan, rus və ya ingilis dillərindən birində hazırlanmalıdır.
2. Məqalə kağızda və ya elektron versiyada olmalıdır. Kağız versiyası imzalanmış şəkildə redaksiyaya təqdim edilməli, elektron versiyası isə kompakt diskdə verilə, yaxud jurnalın elektron poçtuna (stat.xeber@stat.gov.az) göndərilə bilər.
3. Mətn Microsoft Office Word proqramında **A4** formatda, **Times New Roman–12** şriftində, **1,0** intervalında yığılmalı, soldan **25 mm**, sağdan **15 mm**, yuxarıdan **20 mm**, aşağıdan isə **19 mm** boş sahə buraxılmalıdır.
4. Məqalələr aşağıdakı ardıcılıqla tərtib edilməlidir: məqalənin adı (böyük hərflərlə, qalın şriftlə), müəllifin adı və soyadı (yalnız ilk hərfləri böyük olmaqla, qalın şriftlə), açar sözlər, mətn, xülasə və ədəbiyyat siyahısı. Məqalədə yarımbaşlıqlardan istifadə edildiyi halda, onun yalnız ilk hərfi böyük olmaqla, qalın şriftlə və nömrələnməklə yazılmalıdır. Başlıq və yarımbaşlıqlardan, cədvəl və şəkillərdən əvvəl və sonra əlavə bir sətir ara boşluğu buraxılmalıdır. Mətnə sözlər bütöv yazılmalı, “-” işarəsi ilə sətirdən-sətirə keçirilməməlidir.
5. Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və bu ad cədvəllər üçün cədvəlin üstündə sağ küncdə, şəkillər üçün şəklin sol küncündə yerləşdirilərək ərəb rəqəmləri ilə ardıcıl nömrələndirilən müvafiq olaraq “cədvəl” və “şəkil” sözlərindən sonra yazılmalıdır. Cədvəl və şəkillərin başlıqlarının ilk hərfləri böyük olmaqla qalın şriftlə yazılmalıdır. Cədvəlin sütunlarının adı qısa olmalı, ölçü vahidləri göstərilməlidir.
6. Məqalədə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisənin (müəssisələrin) ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı göstərilməlidir.
7. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
8. Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə və ya mətnə istinad olunan ədəbiyyatların rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməlidir (məsələn, [1] və ya [1, səh.119] kimi işarə olunmalı). Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının "Dissertasiyaların tərtibi Qaydaları" haqqında təlimatın 10.2-10.4.6 maddələrinə əsasən “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin tələblərinə riayət etmək lazımdır.

9. Xülasə məqalənin hazırlandığı dildən əlavə başqa iki dildə verilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-biri ilə eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllifin və ya müəlliflərin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin və ya müəlliflərin tam ad(lar)ı göstərilməlidir. Xülasələrin həcmnin 8-10 sətir olması tövsiyə olunur.
10. Hər məqalədə UOT indeksi, PACS kod tipi və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməli (məqalə və xülasənin yazıldığı dillər) və 5 sözdən az olmamalıdır.
11. Siyahıda göstərilən ədəbiyyatların müəlliflərinin soyadı, adının ilk hərfi, mənbənin adı, nəşr yeri və çap olunduğu il göstərilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir.
12. Təqdim edilən əlyazmalara redaksiya heyəti tərəfindən baxıldıqdan sonra onun dərc edilib-edilməsinə qərar verilir və bununla bağlı müəllif məqalə qəbul olunduqdan sonra ən gec bir ay müddətində yazılı şəkildə məlumatlandırılır.
13. Məqalə müəllif(lər)inə redaksiya tərəfindən bir nüsxə jurnal pulsuz verilir, jurnalın elektron versiyası isə Dövlət Statistika Komitəsinin internet səhifəsində yerləşdirilir.
14. Müəllif(lər) məqalənin keyfiyyətinə, göstərilən faktların və elmi nəticələrin doğruluğuna və digər məlumatlara görə cavabdehlik daşıyır.

Redaksiyanın ünvanı: Dövlət Statistika Komitəsi, AZ 1136, Bakı şəh., İnşaatçılar pr. 81.

Tel: (012) 538 77 19

e-poçt: stat.xeber@stat.gov.az

Правила представления статей

Научно-практический журнал «Вестник статистики» был учрежден Государственным Комитетом по Статистике Азербайджанской Республики во исполнение «Государственной Программы развития официальной статистики в Азербайджанской Республике в 2013-2017 гг.», утвержденной Указом Президента Азербайджанской Республики от 21 декабря 2012 года за № 2621.

7 октября 2015 года журнал был включен в реестр печатных изданий Министерства Юстиции Азербайджанской Республики под № 4004, зарегистрирован в Международном Центре, получил Международный стандартный серийный номер ISSN 2413-6557 и по решению Президиума Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики от 31 марта 2017 года (Протокол № 06-R) включен в «список научных публикаций, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по экономическим наукам в Азербайджанской Республике».

В журнале издаются статьи, в которых затрагиваются вопросы теоретико-методологических основ статистической науки, статистического анализа экономических, социальных, экологических и демографических процессов, а также другие статьи, по экономической и социальной проблематике, которые не были опубликованы в других изданиях. Статьи подготавливаются на азербайджанском, русском или английском языках.

Авторы, предоставляющие в редакцию статьи должны учитывать следующее:

1. Статья не должна быть больше 10 страниц, включая графические материалы, таблицы, формулы, резюме и список литературы и должна быть написана на одном из трех языков: азербайджанском, русском или английском.
2. Статья должна быть в электронном форме и на бумажном носителе. Бумажная версия статьи должна быть предоставлена в редакцию журнала с соответствующей подписью автора, а электронная версия может быть предоставлена в редакцию журнала на компакт диске или выслана по электронной почте (stat.xeber@stat.gov.az).

3. Текст статьи должен быть набран с помощью программы Microsoft Office Word в формате **A4**. Шрифт текста **Times New Roman**, размер шрифта **12**, интервал **1,0**. На страницах оставляются поля слева **25 мм**, справа **15 мм**, сверху **20 мм** и снизу **19 мм**.
4. Статьи должны оформляться в следующей последовательности: название статьи (выделяются прописными буквами, жирным шрифтом), имя и фамилия автора (только первые буквы прописными, жирным шрифтом), ключевые слова, текст, резюме и список литературы. При использовании в статье подзаголовков, только первые буквы должны быть выделенными, жирным шрифтом и пронумерованы. Перед и после заголовка и подзаголовка, таблиц и рисунков необходимо оставлять промежуток размером в один интервал. Слова в статье должны писаться полностью, слова нельзя переносить с одной строки на другую с использованием знака «-».
5. Таблицы и рисунки должны иметь заголовки. Заголовки для таблиц должны быть размещены в правом углу над таблицей, для рисунков в левом углу под рисунком. Заголовки должны быть напечатаны, после последовательно пронумерованных арабскими цифрами соответствующих слов «таблица» и «рисунок». Заголовки таблиц и рисунков должны быть напечатаны прописными буквами и жирным шрифтом. Название колонок таблицы должны быть короткими, должны быть указаны единицы измерения.
6. В статье должны быть указаны название учреждения (учреждений), в котором работает автор (авторы) и адрес (адреса) данного учреждения (учреждений), адрес (адреса) электронной почты автора (авторов).
7. В конце научной статьи в соответствии с характером статьи и областью науки должны быть четко отмечены научные выводы, к которым пришел автор (авторы), научная новизна, практическая значимость и экономическая эффективность работы и т. д.
8. Должны быть ссылки на научные источники, связанные с темой статьи. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован в алфавитном порядке или в последовательности в которой встречается ссылаемая литература в тексте (например, обозначаться как [1] или [1, стр. 119]). При повторной ссылке на одну и ту же литературу в другом месте, ссылаемая литература должна быть пронумерована предыдущим номером. Ссылаясь на одни и те же статьи, тезисы симпозиумов, конференций и других влиятельных научных мероприятий должны быть указаны названия статей, докладов и тезисов. При библиографическом описании ссылаемого источника нужно следовать требованиям пункта 10.2-10.4.6 раздела «Использованная литература» инструкции о «Правилах оформления диссертаций» Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.
9. Резюме должно быть представлено на двух других языках, отличающихся от языка, на котором написана статья. Резюме статьи, написанные на разных языках должны быть одинаковыми и должны соответствовать содержанию статьи. Научные выводы, к которым пришли автор или авторы, научная новизна, практическая значимость и экономическая эффективность работы и т.д. должны кратко отражаться в резюме. В каждом резюме должно указываться название статьи, полное имя автора или авторов. Рекомендуется писать резюме объемом 8-10 строк.
10. В каждой статье должны указываться индексы UOT, коды типа PACS и ключевые слова. Ключевые слова должны даваться на трех языках (языки на которых написаны статья и резюме) и не должны быть меньше 5 слов.
11. Для литературы указанного в списке должны указываться фамилии и первые буквы имен авторов, название источника, место и год издания. В списке литературы должно даваться предпочтение научным статьям, монографиям и другим достоверным источникам последних 5-10 лет.
12. Решение о публикации или не публикации предоставленной рукописи принимается после ее рассмотрения редакционным советом и в связи с этим автор письменно уведомляется не позднее 1 месяца после принятия статьи.
13. Автору (авторам) статьи со стороны редакции бесплатно предоставляется 1 экземпляр журнала, а электронная версия журнала размещается на интернет странице Государственного Комитета по Статистике.

14. Автор несет ответственность за качество статьи, достоверность предоставленных фактов, научных результатов и прочей информации.

Адрес редакции: Государственный Комитет по Статистике, AZ 1136, г. Баку,
пр. Иншаатчылар 81.

Тел: (012) 538 77 19

e-mail: stat.xeber@stat.gov.az

Rules for presentation of articles

Scientific-practical journal “Statistical news” is published by the State Statistical Committee in accordance with the "State Program for the Development of Official Statistics in the Republic of Azerbaijan for 2013-2017", approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 21, 2012, No. 2621.

The journal was registered on July 7, 2015 with the number 4004 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan and included in the International Standard Serial Number International Center of ISSN 2413-6557 and signed on 31 March 2017 (Protocol No: 06-R) by the Presidium of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan “on the list of the periodical scientific results recommended for publication of the main results of the dissertations in the Republic of Azerbaijan”.

The theoretical and methodological bases of statistical science, statistical analysis of economic, social, ecological and demographic processes, as well as other articles related to economics and social sciences are published in the journal. The articles must be developed in one of Azerbaijani, Russian and English languages.

Authors have to take the followings into account:

1. Total volume of article, including graphical materials, tables, formulas, summaries and list of literature should not exceed 10 pages and should be prepared either in Azerbaijani, English or Russian languages.
2. Article text should be in a paper or electronic form. Paper version must be submitted to editorial office in a signed form; an electronic version could be presented on CD or sent to e-mail (stat.xeber@stat.gov.az).
3. Article should be in Microsoft Office Word A4 format, **Times New Roman**, Font **12**, line spacing – **1,0**, margins: left - **25 mm**, right - **15 mm**, top – **20 mm**, bottom – **19 mm**.
4. Article should be compiled in a following sequence: title of article (in capitals, bold), name and surname of author (only first letters in capitals, bold), keywords, text, summary and list of literature. If subtitles, only first letter is written in capitals, bold and numbered. Before and after titles and subtitles, tables and pictures it is necessary to skip down one space. Words in the text should be written completely, it shouldn't be allowed to skip from line to line with a sign “-”.
5. Tables and pictures have to be titled and these titles for tables should be placed at the right corner of the top of the table, for pictures – at the left corner of the bottom of the picture; titles should be numbered by Arabic figures which have to be indicated correspondingly after words “table” and “picture”. First letters of titles of tables and pictures should be written in capitals and bold. Names of tables' columns should be short and measurement units have to be indicated.
6. Institution(s) where author(s) works and address(es) of this (these) institution(s), e-mail(s) of author(s) should be indicated in the article.
7. At the end of research article the conclusions reached by author(s), scientific novelty of a paper, importance of its application, economic efficiency and etc. should be clearly indicated in accordance with nature of domain of science and article.
8. As regard to the subject of article the scientific sources should be referred. List of literature at the end of article should be numbered either by sequence of referred literature met in the text (for example, it should be indicated as [1] or [1, page 119] or by alphabetical order. If the same literature is referred again in another part of the text, then the referred literature should be indicated by previous number. When referring to the same articles, theses of symposiums, conferences and other important scientific events the title of article, paper or thesis has to be

indicated. When specifying the bibliographic description of referred source it is necessary to rely on requirements of item 10.2-10.4.6 of the section “List of literature” of effective guideline on “Compilation rules of the dissertations” of the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

9. Summary should be provided in two languages other than language of article. Summaries of article in several languages should be the same and correspond to the content of article. Summary should reflect condensate of conclusions reached by author or authors, scientific novelty of a paper, importance of its application and etc. Each summary should specify title of article, full name(s) of author(s). It is recommended summary to be of 8-10 lines.
10. UOT indices or PACS-type codes and keywords should be specified in each article. Keywords should be given in three languages (languages of articles and summaries) and be not less than 5 words.
11. Surnames, first letter of names of authors of the used literature, source, place of publication and a year of issue should be specified in the list. In the list of literature scientific articles and monographs of the last 5-10 years and other reliable sources are preferable.
12. After editorial office staff reviews the presented manuscripts it is made decision whether publish it or not and the author is informed about it at the latest during a month.
13. Editorial office presents a copy of journal to author(s) of article free of charge; e-version of journal is posted on the web-page of the State Statistical Committee.
14. Author bears responsibility for quality of article, reliability of the indicated facts and scientific results and other information.

Address of editorial office: State Statistical Committee, Baku city, Inshaatchilar av. 81, AZ 1136.

Tel: (012) 538 77 19

e-mail: stat.xeber@stat.gov.az

Korrektor: Fatimə Qibləliyeva

Çapa imzalanmışdır: 01.05.2023